

„BIBLIÁMNAK ÉS LANTOMNAK ÉLEK”
Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből

RÁDAY GYŰJTEMÉNY TANULMÁNYAI 19

„BIBLIÁMNAK ÉS LANTOMNAK ÉLEK”

Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből

Szerkesztette *Berecz Ágnes*

Ráday Gyűjtemény

Ráday Gyűjtemény
Budapest, 2021

A borítón
Théodore de Bèze: Novum Testamentum
(Amsterdam, 1639), címlap. Ráday Pál példánya.
(OSZK Kézirattár Oct. Hung. 575.)

Ráday Gyűjtemény
Felelős Kiadó: Berecz Ágnes
Nyomdai előkészítés: Fekete Sas Kiadó
Készült az OOK-Press Kft.
veszprémi nyomdájában
Felelős vezető
Szathmáry Attila
ISBN 978 963 8299 18 5
ISSN 0238 5082
https://doi.org/10.51183/RGYT_19_Bibliamnak

© Ráday Gyűjtemény, 2021

Tartalomjegyzék

P. VÁSÁRHELYI JUDIT	
Régi Bibliák a Ráday Könyvtárban	7
BÍRÓ GYÖNGYI	
Adalék Ráday (I.) Pál könyvtárának rekonstrukciójához	25
BERECZ ÁGNES	
„...vagnak adósságaim (De kinek nincsen!)” – Ráday Gedeon az adósságairól	38
FORRÁSKÖZLÉSEK	45
H. KAKUCSKA MÁRIA	
A könyvtáraknak, mecénásoknak, könyvgyűjtőknek és a 18. századi verselgetőknek is megvan a maguk története: Orczyak, Rádayak	52
S. SÁRDI MARGIT	
Göböl Gáspár: Utazó lélek	85
BIBLIOGRÁFIA	100
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
A polgári értékrend közvetítése Tompa Mihály prédikációiban	102

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Régi Bibliák a Ráday Könyvtárban

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_1Vasarhelyi

Ráday Pál *Lelki hódolás* című imádságoskönyvecskéje (Kassa, 1710) címlapján önmagát „a’ Magyar Koronának és amaz hervadhatatlannak egyik méltatlan tagja”-ként jellemezte.¹ Az első vonatkozásában Werbőczy *Hármaskönyvének* egyik helyére, a mennyei korona tekintetében pedig Péter I. levele 5. részének 4. versére utalt.² A kötetben több imádságos elmélkedés kapcsolódik bibliai idézethez.

A bibliás műveltségű kancellár könyvtárában több bibliakiadás is megvolt, sőt naplóját 1703 és 1706 között abba a Théodore de Bèze fordította, Amsterdamban 1639-ben kiadott, 16-od rét, latin nyelvű *Újtestamentumba*³ írta, amelyet nem a Ráday gyűjtemény,⁴ hanem az Országos Széchényi Könyvtár őriz – a benne lévő becses kézirat

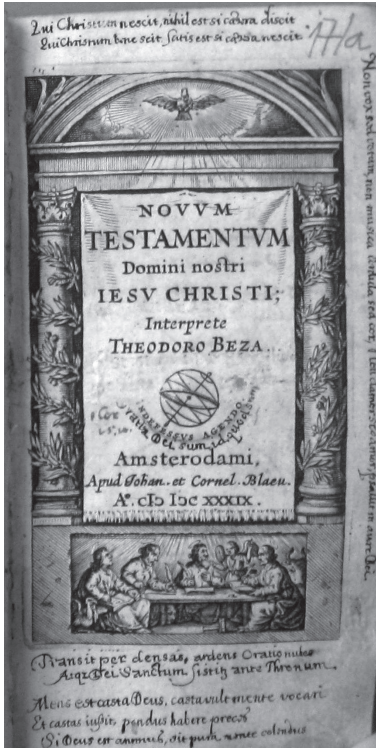
¹ RÁDAY PÁL: *Lelki hódolás*. Jubileumi kiadás, sajtó alá rendezte L. KOZMA Borbála, a tanulmányt írta LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977.

² „És mikor megjelenik a főpásztor, elnyeritek a dicsőségnek hervadatlan koronáját.” *Új testamentum a mi Urunk Jézus Krisztusnak új szövetsége. Zsol-tárok könyve*. Magyar nyelvre fordította KÁROLI Gáspár. A mai magyar helyesíráshoz igazítva. Jubileumi kiadás. Budapest, 2017.

³ Théodore DE BÈZE, *Novum Testamentum ... interprete Theodoro Beza*. Amsterdam, 1639.

⁴ BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*. Budapest, 2004. A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai VII. 92-93.

1. Théodore de Bèze: *Novum Testamentum*. Amsterdam, 1639. – Ráday Pál példánya – OSZK Kézirattár Oct. Hung. 575.

miatt – Kézirattárában.⁵ (1–2. kép.) Ugyanezt a Bèze-fordítást is tartalmazza az eredeti görög szöveg és a *Vulgata* latin verziójával együtt az az 1582-ben Genfben megjelent *Újtestamentum*-kiadás,⁶ amelyet a kancellár nap mint nap olvasott, és 1721-ben igen díszesen be is kötött. Legalábbis Segesváry Viktor erre a Bibliára vonatkoztatva Ráday Pálnak azt az 1721. évi kalendáriumába írott bejegyzését, amely szerint „attam Csejtey úr deákjának 25 forintot az Bibliának compactiójára.”⁷

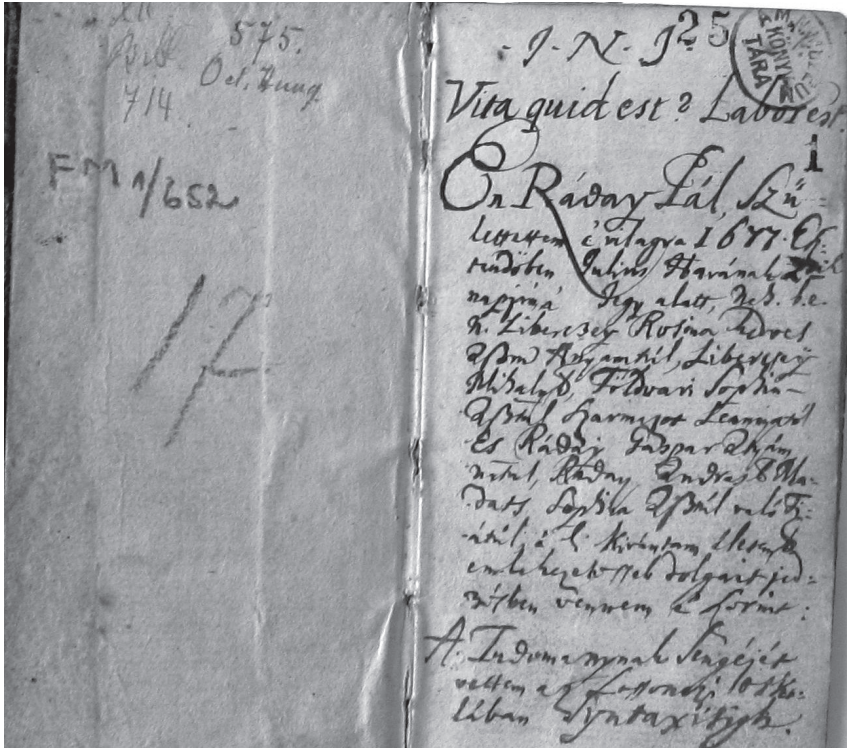
Apjához hasonlóan Ráday Geodeon is bibliás ember volt. Őneki köszönhetően kerültek a mai gyűjteménybe olyan becses XV. századi kiadások, mint a könyvtár jelenleg legrégebb nyomtatványa: az 1475-ben Velencében kiadott *Biblia Latina*.⁸ Ezenkívül megvolt

⁵ Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 575.

⁶ *Iesv Christi, D[omini] N[ostri] Nouum Testamentum, siue Nouum foedus, cuius Graeco contextui respondent interpretationes duae: vna vetus, altera noua Theodori Bezae, ... Eiusdem Th. Bezae annotationes, quas itidem hac tertia editione recognouit, et accessione non parua locupletauit. Responsio eiusdem ad Seb. Castellionem, ...* Geneva, 1582. – Jelzete: 0–1989.

⁷ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Budapest, 1992. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4. 49–50. és 44. jegyzet.

⁸ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár ősnymtatványainak katalógusa*.

2. Ráday Pál naplójának kezdete latin nyelvű Újtestamentumában
(Amsterdam, 1639)

neki a Nürnbergben Anton Koberger által 1478-ban,⁹ Speyerben Peter Dach nyomdájában 1489-ben,¹⁰ Baselben Johann Amerbach által 1481-ben,¹¹ ugyanott Johann Frobenius nyomdájában 1495-ben,¹²

In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* I. Budapest, 1956. 97-98.

Jelzete: I 125 Inc.

⁹ Jelzete: I 176 Inc.

¹⁰ Jelzete: I 138 Inc.

¹¹ Jelzete: I 158 Inc.

¹² Jelzete: I 65 Inc.

3. *Biblia Latina*. Velence, Hieronymus de Paganinis 7. Sept. 1492. – Ráday Gyűjtemény I.64 Inc.

Ótestamentumot először héber nyelven írták le. Ha pedig az Újtestamentum könyveiben [fordul elő ez], a görög könyvekhez kell viszsza-
számenni, mivel az Újtestamentumot először görög nyelven írták le.

¹³ Jelzete: I 136 Inc.

¹⁴ Jelzete: I 64 Inc.

valamint Strassburgban Johann Grüninger által 1497-ben kiadott teljes latin *Biblia* egy-egy példánya.¹³

Külön figyelmet érdemel az 1492-ben Velencében megjelent *Biblia*,¹⁴ amelyben a szöveget a ferences Petrus Angelus de Monte Ulmi korigálta, és a margón konkordancia is van. (3. kép.) Elöl, a címlap után a Gabriel Brunus által szerkesztett *Tabula alphabetica* ábécérendben sorolja fel a bibliai törté-
riákat, utalva előfordulási helyükre. Utána a bibliafordításokról szóló rövid *Translatores Biblie* olvasható (A₁₀r), amely azt hangsúlyozza, hogy „ha az Ótestamentum könyveiben
valahol hibát talál az ember: a héber könyvekhez kell folyamodni, mivel az

Kivéve Máté evangéliumát és Pál Zsidókhöz írott levelét”¹⁵ [mint-hogy ezek héberül íródtak]. Ezt az elvet követte a bibliai filológia a reformáció idején, amikor felkutatta és eredeti nyelven tette publikussá a szent szövegeket, majd az eredeti héber és görög verziók alapján új latin, illetve nemzeti nyelvű fordítások születtek.

A 1492. évi velencei Biblia *Modus intellegendi Sacram Scripturam* címmel (A₁₀v) a biblia értelmezésével kapcsolatban a középkorban elterjedt, jól ismert verses szállóigét is közreadta a Biblia négyféle értelmezési lehetőségéről. Ezek: a literaris, azaz betűszerinti; az allegorikus, azaz a keresztény tanításokat kifejtő; a morális, amely a gyakorlati életvitel tekintetében ad eligazítást, és az anagogikus, amely az eljövendő legmélyebb titkokhoz vezet el.¹⁶

Még egy velencei Bibliája volt Ráday Gedeonnak: az 1479-ben Nicolas Jenson által kiadott.¹⁷ Ennek a kötetnek korábbi, ismeretlen – valószínűleg német – tulajdonosa fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ezt a Bibliát négy évvel Luther Márton születése előtt nyomtatták ki: „Diese Bibel ist 4 Ja[hre] vor Lutheri geburt g[e]-druckt worden. Denn Lutherus ist ... anno 1483 geboren.” (a₂)

Másutt feljegyezte Luther pontos születési dátumát is: „Quarto anno post nempe 1483 die 10 Nov. nascitur Lutherus.” (P₁₂)

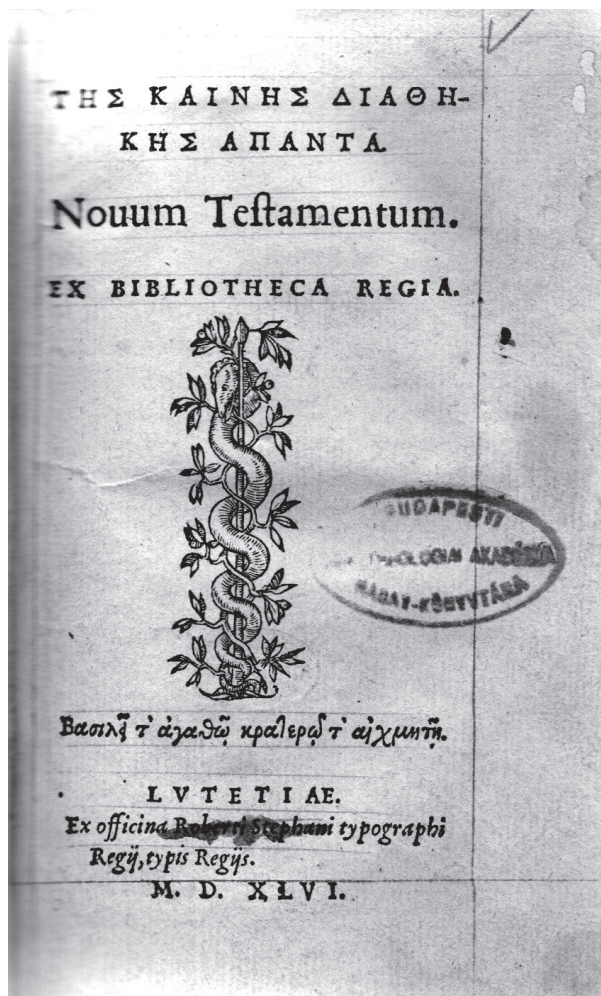
E bibliakiadással közel egy időben, 1481-ben jelent meg Nürnbergben Nicolaus de Lyra kétrészes *Postilla super totam Bibliam* című kommentárja, amely ugyancsak Ráday Gedeon jóvoltából

¹⁵ „Nota, quod ubicunque in libris veteris testamenti mendositas reperitur: currendum est ad volumina hebraeorum: quia vetus testamentum primo in lingua hebraea scriptum est. Si vero in libris noui testamenti, recurrendum est ad volumina grecorum, quia novum testamentum primo in lingua greca scriptum est, praeter evangelium mathei et epistolam pauli ad hebreos.”

¹⁶ „Littera gesta docet: quod credas allegoria. Moralia quod agas: quo tendas anagogia.”

¹⁷ Jelzete: I 86 Inc.

4. Robertus Stephanus (Estienne) görög nyelvű *Újszövetség* kiadása. Párizs, 1546. – Ráday Gyűjtemény I 132 Ant.

van meg ma is a gyűjteményben.¹⁸ Ez Paulus Burgensis kiegészítéseivel és Matthias Doering kommentárjával jelent meg. Lyra bibliamagyarázata azért igen nevezetes, mivel azokban a *Biblia* literaris, azaz szó szerinti értelmezését juttatta érvényre, és ezzel előkészítője lett a lutheri reformációnak is.

Az autentikus bibliai szövegek megállapítása és nyomtatás útján való elterjesztése volt a XVI. századi humanisták legfontosabb feladata. Az e téren született nagy jelentőségű kiadások közül több is gazdagítja a Ráday könyvtárat. Így az a Daniel Bomberg által Velencében 1525-ben kiadott héber Biblia is,¹⁹ amelynek szövegét Jakob ben Chayim, rabbinikus tudós az akkori fellelhető kéziratok alapján állapította meg, és amely nagyon sokáig a legautentikusabb szövegnek számított. Hasonlóan járt el a francia Robertus Stephanus (= Robert Estienne) görög nyelvű *Újtestamentum*-kiadásaiban. Ezek közül az első két párizsi kiadás van meg a gyűjteményben 1546-ból és 1549-ből.²⁰ (4. kép.) Az elsőt az I. Ferenc francia királyhoz címzett ajánlásának kezdő szavai alapján „O mirificam” *Bibliaként* tartja számon a szakirodalom. Ez szövegkritikai erényei mellett azért is nevezetes, mivel ebben először jelennek meg a király kívánságára Claude Garamond kisebb méretű betűtípusai. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezért nevezik ezt a betűtípust „regii typi Graeci,” „Grecs du Roy”-nak is.) Estienne többször is kiadta a teljes Bibliát is. 1545. évi teljes *Biblia Latiná*-ja két példányban is megvan itt.²¹ Ám a *Vulgata* szövegén végzett módosításaival kivívta a Sorbonne teológusainak nemtetszését. 1550-ben el kellett hagynia Franciaor-

¹⁸ Jelzete: I 108 Inc.

¹⁹ Jelzete: I 120 Ant.

²⁰ Jelzeteik: I 132 Ant. és I 41 Ant.

²¹ Jelzeteik: I 127 Ant. és I 128 Ant.

szágot, és Genfben telepedett le, ahol haláláig Kálvin és a svájci reformáció szolgálatába állította nyomdáját.

A reformációkori nemzeti nyelvű bibliafordítások közül Ráday Gedeon könyvtárában Luther Márton bibliafordítása is képviseltette volt, még pedig avval az 1524-ben megjelentetett, szép augsburgi kiadással, amely az Ótestamentum második részét tartalmazza: *Das ander Teyl des alten Testaments*. Józsué könyvével kezdődően Eszter könyvéig két kötetből áll.²²

Az ötödik kötet kivételével megvan a Ráday-gyűjteményben az a *kálvinista*, német fordítás is, amelyet Johann Piscator herborni professzor készített el VI. János nassauai gróf megbízásából. 1602-ben és 1604-ben jelent meg öt negyedréte alakú kötetben, 3700 lapon, magyarázatok és megjegyzések kíséretében.²³ (5. kép.) Piscator fordítását „Biblisches Werk”-nek nevezte, s azt egyaránt szánta lelkészeknek, iskolamestereknek és laikus hívőknek, betegeknek otthoni olvasásra, valamint diaszpórákban élő hittestvéreinek. Célja a *Biblia* eredeti értelmének grammatikai, filológiai és történeti módszerrel való megragadása volt. Ezért minden egyes bibliai könyv elé bevezetőt és rövid tartalmi összefoglalást illesztett. A szöveg után exegetikai magyarázatokat és a tanulságokat közölt, *Erklärung* illetve *Lehren* című fejezetekben. Az utóbbiban a bibliai szövegből vezeti le a kálvinista vallás legfőbb tanításait: a predestinációt, úrvacsorát, krisztológiát stb.

Fordítói elvei alapvetően különböztek Lutheréitól. Míg az utóbbi szemléletes, népi nyelven igyekezett németté tenni a szent szöveget, és nem törekedett a szigorú hűségre, Piscator a biblicizmus

²² Jelzete: I 130 Ant.

²³ *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des alten und neuen Testaments aus Hebreischer und Griechischer Sprach ... aufs new vertheutsch. ... durch Johan PISCATOR ... verfertiget.* Bd. 1-4. Herborn, 1602-1604. – Jelzete: 0-4754

5. Johann Piscator német kálvinista bibliafordítása. Herborn, 1602-1603. – Ráday Gyűjtemény 0-4754

híve volt. A *Bibliát* isteni kinyilatkoztatásnak tekintvén olyan me-reven ragaszkodott a „lingua sancta” nyelvéhez és kifejezésmód-jához, ahogyan csak tudott, vagy ha eltért attól, azt rögtön meg-magyarázta. Néha eltérő betűtípussal értelemeszerű kiegészítéseket is tett a szövegbe. A későbbi kiadások vagy elhagyták ezeket a kiegészítéseket, vagy beleolvastották a szövegbe. Annak, hogy Piscator fordítása nem terjedt el, egy ilyen kiegészítés volt az oka, ugyanis fordítása „Straf-mich-Gott” Biblia néven híresült el. Márk evangéliuma 8. részének 12. verséhez illesztette Piscator ezt az esküformulát. Igaz, hogy apróbb betűkkel szedte, de Jézus szájába adta. Ezen az evangéliumi helyen a farizeusok mennyei jelet kí-vántak Jézustól. Piscator német szövegében Jézus így felelt:

„Was suchet doch dis geschlecht ein zäiche[n]. Amen ich sage euch. Wan[n] disem geschlecht ein zäichen wirdt gegeben werden, so straaffe mich gott.”

Az eredeti görög szövegben e mondat végén „ei” áll, aminek az a jelentése, hogy a mondat kiegészítendő avval az esküformulával, ami azt jelenti, hogy ha az említett dolog megtörténne, „úgy büntessen meg az Úr!” A kiegészítéshez Piscator azt a magyarázatot fűzte, hogy ez, vagy hasonló kifejezés értendő ide a héber nyelv-szokásnak megfelelően.²⁴

Azért időztünk kicsit hosszabban ennél a kálvinista német fordításnál, mivel az a magyar bibliakiadások története szempontjából különös jelentőségű. Meglehet, hogy ha Molnár Albert nem kap kézhez egy példányt Németországban a *Vizsolyi Bibliából*, akkor herborni mesterének a fordítását ültette volna át magyarra. Leg-alábbis ismerjük egy megnyilatkozását 1605-ből, amit magának Piscatornak írt, hogy „ha az Isten a mi Bocskaink fejedelemségét megerősíti, és én szárnyai alá húzódhatok,” Piscator német *Bibli-*

²⁴ „Dise oder dergleichen wort müsen darbey verstanden werden nach art der hebreischen spraach.”

ája fordításához „hozzákezek, és a kiadásra [Bocskait] rábeszéltem”.²⁵ Végül is erre nem került sor, mert még az 1606. esztendő végén megérkezett Heidelbergbe a *Vizsolyi Biblia* egy példánya, amelyet Molnár 1600 óta állandóan várt.²⁶ Hanau kiadásának apparátusában azonban több vonatkozásban is hasznosította Piscator kiadását. Közülük a legjelentősebb, hogy átvette Piscator konkordanciáját, azaz az egyező helyek jelölését a szöveg mellett.²⁷

Érdekes, de egyáltalán nem meglepő, hogy Piscatornak a fordítás közben ugyanazok a bibliakiadások szolgáltak kiindulásul, mint amelyeket Károlyi Gáspár is megemlített a *Vizsolyi Biblia* előjáróbeszédében. Ezek a XVI. században megjelent legjelentősebb kiadások, amelyek az eredeti héber ill. görög szöveg közreadásán kívül azok latin fordítását is közlik. Közülük a Ráday Geonnak is megvolt Franciscus Vatablus *Biblia Sacra Hebraice, Graece et Latine* nürnbergi 1587-es kiadása.²⁸

Megvolt könyvtárában Immanuel Tremellius és Franciscus Junius latin *Bibliája* is, Károlyi Gáspár főforrása, amelyet Szenci Molnár Albert és Tótfalusi Kis Miklós is felhasznált bibliakiadásában. E két pfalzi teológus vastag foliánsai azért különösen jelentősek, mert a legújabban kiadott héber szöveg alapján fordították le az *Ótestamentumot*, és az apokrif könyveket külön egységként kezelték. Az *Újtestamentumot* két fordításban adták közre: Junius

²⁵ STOLL Béla: *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. A kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. 265.

²⁶ 1606. december 6-án vette át a Vizsolyi Bibliát a heidelbergi egyetemi könyvtárban. – *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András. Budapest, 2003. *Historia Litteraria* 13. 151.

²⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Budapest 2006. *Historia Litteraria*, 21. 59–62.

²⁸ Jelzete: 0–245 Ant.

szírből, Bèze görögből fordított szövegét téve egymás mellé. Kiadásukat meg is jegyzetelték.²⁹

A bibliafordítással kapcsolatos nemzetközi vitának egy-egy kiadványa is megtalálható a Ráday könyvtárban. Sebastian Castellio latin bibliakiadásának (Basel, 1555) későbbi (Frankfurt, 1697) változata is megvan itt Castellio jegyzeteivel és Flavius Josephus történeti művének kivonatával. A kötetben megtalálható a szerző védőirata is az *Újtestamentum*-fordítását támadó Théodore de Bèze-zel szemben.³⁰

Igazi ritkaság a könyvtárban a Targum Onkelos, azaz a Krisztus után I-II. században élt Onkelos nevéhez fűzött arámi Tóra-fordítás korai, strassburgi 1546-os kiadása.³¹ Kuriozitásnak számít Joannes B. Raymundus latin-arab *Újszövetsége*, amely a legkorábbi nyomtatásban megjelent, illusztrált arab fordítások egyike.³² Illusztrátora Antonio Tempesta volt, és Rómában jelent meg 1591-ben. (6. kép.)

Érdekes héber *Bibliát* is őriz a gyűjtemény a XVII. század végéről: Daniel Ernest Jablonski latin nyelvű magyarázatokkal 1699-ben Berlinben megjelentetett kiadását,³³ amelyről Fekete

²⁹ *Testamenti Veteris Biblia sacra, sive Libri canonici, ... Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque scholiis illustrati ab Immanuele TREMELLIO et Francisco IUNIO. Accesserunt libri qui vulgo dicuntur Apocryphi, Latine redditi et notis quibusdam aucti a Francisco JUNIO. ... quibus etiam adjunximus Novi Testamenti libros ex sermone Syro ab eodem TREMELLIO et ex Graeco a Theodoro BEZA in Latinum versos.* Hanau, 1623-1624. Jelzete: 0-2343

³⁰ Jelzete: 0-1943

³¹ Jelzete: I 151 Ant.

³² Jelzete: 4-5 Ant.

³³ Jelzete: 0-1739

6. Latin-arab Újszövetség (Róma, 1591) – Ráday Gyűjtemény 4–5 Ant.

párhuzamos helyeire való utalások, a konkordanciák. E tekintetben az ősforrást: Robertus Stephanus *Concordantiáját* is megtaláljuk e könyvtárban, még hozzá az első, 1555. évi kiadását.³⁶

³⁴ *Magyar Könyvszemle* 2009, 95-101.

³⁵ Jelzete: 0-2428

³⁶ Jelzete: 0-221 Ant.

Csaba írt tanulmányt a Könyvszemlében.³⁴ Ő hívta fel arra a figyelmet, hogy Jablonski, a Cseh-Morva Testvérek püspöke levelezésben állt a Rákóczi szabadságharc idején Ráday Pállal. Nem véletlen hát bibliakiadásának itteni megléte, amely a héber szöveg kritikai megállapításának történetében jelentős állomásnak számít.

Kiemeljük még Elias Hutter, a neves nürnbergi orientalista, nyelvfilozófus, nyomdász és kiadó 12 nyelvű *Újtestamentumát*, amely 1599-ben jelent meg két kötetben.³⁵ Címe: *Novum Testamentum Syriace-Hebraice-Graece-Latine-Germanice-Bohemice-Italice-Hispanice-Gallice-Anglice-Danice-Polonice.*

A bibliai filológia szempontjából igen fontosak a *Biblia*

Nemcsak régi külföldi bibliakiadások miatt kihagyhatatlan a kutató számára ellátogatni a Ráday-könyvtárba, szép számmal vannak itt régi magyar *Bibliák* is.

Heltai Gáspár sorozatából a negyedik kötet van meg, amely 1552-ben jelent meg Kolozsvárott, és a négy nagy és a 12 kis-próféta könyveit tartalmazza. Fordítója feltételezhetően Gyulai István kolozsvári prédikátor volt.³⁷ Megvan Félegyházi Tamás *Új-testamentum*-fordítása (Debrecen, 1586) is,³⁸ és a Károlyi Gáspár vezetésével készült *Vizsolyi Biblia*³⁹ és annak hanai (1608)⁴⁰ és oppenheimeri kiadása (1612)⁴¹ több példányban.

Több amsterdami kiadású magyar *Biblia* van a gyűjteményben: az 1645-ben kiadott teljes,⁴² valamint az 1685-ben ugyanitt kiadott Tótfalusi Kis Miklós-féle *Aranyos Biblia* is két példányban.⁴³ Tótfalusi kiadói elveit és gyakorlatát az *Apologia Bibliorum*ban foglalta össze (Kolozsvár, 1697), amelynek egy példányát ugyancsak őrizi a gyűjtemény.⁴⁴ A Károlyi Biblia XVIII. századi külföldi kiadásai szép számban megvannak: az 1730-ban megjelent, hetedik,⁴⁵ az 1765-ben kiadott, tizenötödik kiadás⁴⁶ és a Pethe Ferenc szerkesztésében, Utrechtben kiadott 1794. évi,⁴⁷ az Imhof által 1750-ben megjelentetett baseli editio.⁴⁸ Továb-

³⁷ RMNy 95. – Jelzete: RMK 2-2 Ant.

³⁸ RMNy 584. – Jelzete: RMK 2-12 Ant.

³⁹ RMNy 652.– Jelzete: RMK 3-3 Ant.

⁴⁰ RMNy 971. – Jelzete: RMK 3-4

⁴¹ RMNy 1038. – Jelzete: RMK 2-19

⁴² RMNy 2091. – Jelzete: RMK 1-53

⁴³ RMK I 1324. – Jelzete: RMK 1-117

⁴⁴ RMK I 1883. – Jelzete: RMK 1-140

⁴⁵ 1-27960 RMK

⁴⁶ Jelzete: 2-43559 RMK, 2-9156 RMK

⁴⁷ Jelzetek: 2-23161 V; 2-61864 RMK etc.

⁴⁸ Jelzete: 1-29486 Hung.

bá őriznek egy példányt a pozsonyi Patzkó műhelyében készült 1793-as kiadásból.⁴⁹

Kétségtelen, hogy mind közül a legértékesebb és a legérdekesebb a *Hanaui Bibliának* az a példánya, amely korábban I. Rákóczi György fejedelemé volt.⁵⁰ Ebben a fejedelem 1621 és 1625 között minden könyv végére bejegyezte, hogy mikor végzett olvasásával, majd hogy miként olvasta újra 1626-1627-ben el az Újszövetséget és 1631 és 1633 között ismételt az Ószövetséget. Olvasmánytörténeti érdekességét még fokozza az a momentum is, hogy a Ráday Könyvtár őrzi RMK-i között Szenci Molnár Albert Kálvin *Institutio*-fordításának azt a példányát, amelyet a fordító I. Rákóczi Györgynek ajándékozott a dedikáció szerint Patakon, 1624. november 2-án, és amelyet a fejedelem el is kezdett olvasni: „Anno 1624 die 2 [novem]bris atta ez keoniuet it sarospatakon molnar albert uram, melliet ezen napon kezdettem olvasni, melliet az ur isten engedgien az eo niag neuenek diciretire lelkem epuleti[re]...vigan es eoruendetesen el [v]egezнем Amen Amen”.⁵¹ Eszerint Kálvin monumentális művét – amelynek magyarra fordítását a későbbi erdélyi fejedelem is szorgalmazta és anyagilag is segítette – a *Bölcsesség könyvének* olvasásával párhuzamosan olvasta. A *Bölcsesség könyve* végére a következő bejegyzést írta Rákóczi György: „Anno 1624 die 9 nouembris az en keg[iel]mes istenemnek engedelmebeol vegeztem el ez keoninek olvasasat Patakon 6 es Het ora keozeot kiert legien aldat az eo niag neue mind eoreokeon eoreoke Amen Amen Amen.” Sirach könyve végéhez ezt írta be: „Anno 1624 die 24 9bris az en keg[iel]

⁴⁹ Jelzete: 2-47941

⁵⁰ Jelzete: RMK 3-4 -- MONOK István: *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996. A Kárpát-medence koraujkori könyvtárai I. 175-182.

⁵¹ RMNy 1308. - Jelzete: RMK 2-25 – TINN Mária: *Szenci Molnár Albert ismeretlen sorai*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961. 193.

mes istenemnek engedelmebeol vegeztem el ez keoninek olvasasat borsiban estve 5 es 6 ora keozeot kiert legien aldat az eo niag neué mind eoreokeon eoreoke Amen Amen Amen.”

Némelyik Biblia kötet családi feljegyzéseket is őriz. Ilyen pl. a nagykőrösi Joó család *Vizsolyi Bibliája*, amely 1793 és 1811 között tartalmaz a családra vonatkozó beírásokat.⁵²

Szép számmal akadnak a gyűjteményben más felekezetek által használt *Bibliák* is. A Luther bibliafordítása hatására keletkezett katolikus német bibliafordítások, az úgy nevezett „ellen-” vagy „korrekturabibliák” is képviseltetve vannak, némelyek jóval későbbi kiadásokban. Ilyenek a Luther-kortárs Johann Dietenberger *Biblia sacra, das ist die ganze Heilige Schrift alten und neuen Testaments* fordításának csonka nürnbergi kiadása a XVIII. század 40-es éveiből⁵³ és a XVII. század első évtizedeiben keletkezett Caspar Ulenberg *Sacra Biblia, das ist Die ganze Heil. Schrift alten und Neuen Testaments* verziójának kölni kiadása 1703-ból.⁵⁴

Megtalálhatók továbbá Hieronymus *Vulgata* fordításának a tridentinai zsinat határozata értelmében revideált editói is. A legkorábbi, az 1613. évi lyoni kiadás címe utal a kiadást szorgalmazó két pápára is: V. Sixtusra és VIII. Kelemenre: *Biblia Sacra. Vulgatae editionis Sixti V. pont. max. jussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita*.⁵⁵ Ráday Gedeon gyűjteményével került ide az antwerpeni Christophorus Plantinus által 1603-ban megjelentetett *Vulgata*-kiadás is.⁵⁶ Káldi György katolikus, a *Vulgata* alapján ké-

⁵² Jelzete: RMK 3-3-2 Ant. – A példányt (fenntartói egyeztetést követően) a Ráday Gyűjtemény 2018. szeptember 28-án visszaadta a nagykőrösi református egyházközségnek.

⁵³ Jelzete: 4-287

⁵⁴ Jelzete: 2-41768

⁵⁵ Jelzete: 1-23167

⁵⁶ Jelzete: 0-2427

szült magyar fordításának Bécsben 1626-ban megjelent első kiadás⁵⁷ és mindkét XVIII. századi kiadása (Nagyszombat, 1732⁵⁸ és Buda, 1782⁵⁹) is megvan itt.

Az egy-egy bibliai könyvet tartalmazó kiadványok közül csupán a gyűjteményben nagy számban meglévő zsoltárirodalom legjelentősebb darabjait emelem ki, annál is inkább, mivel Ráday Pál a bevezetőben említett imádságoskönyvecskéjében egy-egy genfi zsoltár dallamára énekelhető *Istenes új énekeit* is közreadta, és kezdettől fogva nem volt idegen a zsoltárkiadások gyűjtése a könyveket szerető Rádayak körében.

Híres kiadása Helius Eobanus Hessus nevéhez fűződő *Psalterium Universum carmine elegiaco redditum atque explicatum*, amelynek 1538 körül megjelent, 16. századi zürichi kiadása található meg a Ráday-könyvtárban.⁶⁰ Utalnunk kell Ulrich Zwingli latin Zsoltár könyv-fordítására, amely néhány ótestamentumi könyvhöz írt magyarázataival együtt jelent meg Zürichben 1581-ben.⁶¹

A magyar zsoltárirodalom szempontjából a legfontosabb, hogy itt őrzik Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*ának, a ma is énekelt genfi zsoltárok magyar fordításának legteljesebb példányát Magyarországon. Az 1607-ben Herbornban megjelent kis könyvecske rendkívül ritka.⁶² (7. kép.) Hasonmás kiadása e példány alapján készült el 2017-ben, a reformáció 500. évfordulója tiszteletére.⁶³

⁵⁷ Jelzete: RMK 3-6

⁵⁸ Jelzete: 0-1957 és 4-200

⁵⁹ Jelzete: 4-308 és 4-538

⁶⁰ Jelzete: I 34 Ant. Megjelenési évének meghatározását ld: VD16 B 3167.

⁶¹ Jelzete 0-889 Ant.

⁶² RMNy 972. – Jelzete: RMK 1-14

⁶³ Budapest, 2017. Bibliotheca Hungarica Antiqua XLVI.

7. Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum*. Herborn, 1607 – Ráday Gyűjtemény RMK 1-14

Ebből a „Élet könyvé”-hez kapcsolódó summás összefoglalásból jól látható, hogy 1861-ben bölcs döntés volt, hogy a nagy múltú Ráday család bibliotékája a református egyház kezelésébe került. Gondos megőrzése mellett a könyvtár mindenkor vezetői és munkatársai azóta is arra törekszenek, hogy elődeikhez híven lehetőségüknek megfelelően tovább gazdagítsák. Ennek köszönhetően a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye olyan könyvtár, amely a magyarországi művelődéstörténet, és azon belül főleg protestáns múltunk kutatói számára megkerülhetetlen kutatóhely.

BÍRÓ GYÖNGYI

Adalék Ráday (I.) Pál könyvtárának rekonstrukciójához

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_2Biro

Egy kora újkori könyvtár rekonstrukciója olyan munka, amelyet sosem lehet befejezettnek tekinteni, mert kényszerű „lezárása” után is kerülhetnek elő addig ismeretlen olvasmánytörténeti források.

Borvölgyi Györgyi is úgy adta nyomdába Ráday (I.) Pál (1677–1733) könyvtárának rekonstrukcióját, hogy tisztában volt ezzel.¹ Szerencsére Berecz Ágnes felhívta a figyelmét Csikós Júlia tanulmányára, amely a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Könyvtárában talált 11 kötetet ismerteti. Ezért azok nem autopszia alapján készült leírásai még bekerülhettek munkájába.²

¹ BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*. Bp., 2004. / A Kárpát–medence kora újkori könyvtárai VII. Szerk. MONOK István./ 18., 20–21., 25., 26. (továbbiakban: *BORVÖLGYI (2004)*)

² Mai lelőhelyük: Székely Mikó Kollégium Könyvtára, Sepsiszentgyörgy. Jelzeteik: 1., 6 – 2., 29 – 3., 39 – 4., 44 – 5., 50 – 6., 54 – 7., 62 – 8., 69 – 9., 72 – 10., 73 – 11., 3802

CSIKÓS Júlia: *Ráday Pál könyvei a Székely Mikó Kollégiumban*. in: Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról. Szerk. KISS Jenő. Sepsiszentgyörgy, 1995. 67–68. (továbbiakban: *CSIKÓS (1995)*) Itt hivatkozom Csikós egy később megjelent tanulmányára is, amelyben a kötetek részletes leírásai és jelzetei szerepelnek. – Uő.: *Adalékok*

A rekonstrukció megjelenése óta 31 újabb könyvet azonosítottak. Ha elfogadjuk Borvölgyi későbbi becslését, amely szerint a könyvtár mintegy 400 kötetet tett ki, akkor ezt nagyon jó eredménynek tekinthetjük.³

Csikós Júlia Ráday Eszter-kutatása alapvető szerepet játszott ebben.⁴ Eszter (1716–1764) (I.) Pál és Kajali Klára (1690–1741) leánya volt, aki az erdélyi Teleki (II.) Lászlóval (1710–1778) há-

Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához. in: Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve 2012–2013. Sepsiszentgyörgy, 2013. (továbbiakban: CSIKÓS (2013))

1., CSIKÓS (1995) 67., CSIKÓS (2013) (41) tétel – 2., CSIKÓS (1995) 67., CSIKÓS (2013) (66) tétel – 3., CSIKÓS (1995) 67., CSIKÓS (2013) (32) tétel – 4., CSIKÓS (1995) 67., CSIKÓS (2013) (74) tétel – 5., CSIKÓS (1995) 67–68., CSIKÓS (2013) (112) tétel – 6., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (159) tétel – 7., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (197) tétel – 8., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (75) tétel – 9., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (163) tétel – 10., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (45) tétel – 11., CSIKÓS (1995) 68., CSIKÓS (2013) (62) tétel

³ BORVÖLGYI Györgyi: *Az első református főgondnok egykori könyvespolcáról. Néhány kötet Ráday Pál olvasmányai közül.* in: A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. [Bp.], cop. 2017. 118. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei 9./ (továbbiakban: BORVÖLGYI (2017))

⁴ Csikós más tanulmányaiban is megemlíti Ráday könyveit, azonban azok címeit és/vagy jelzeteit nem adja meg. Uő.: *A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei.* in: Emlékkönyv. A Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára. Szerk. és a kéziratot gondozta: ÁRVAY Katalin és DOBRA Judit. Sepsiszentgyörgy, 2009. 48. – Uő.: *A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei.* in: Könyv és Nevelés 2012. (IV. évf.) 3. szám – csak elektronikus formában olvashatjuk: https://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/a_szekely_miko_kollegium_konyvgyujtemenyei – Uő.: *Ráday Eszter könyvtára.* in: Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum–Egyesület I. Szakosztályában. Szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila. Kolozsvár, 2013. 84–85.

zasodott össze 1732-ben. A szülei halálát követő osztozkodás után magyar nyelvű köteteket vitt el magával mind édesapja, mind édesanyja könyvei közül.⁵ Csikós possessorbejegyzés alapján még az édesapa 26 kötetét találta meg lánya egykori könyvtárában, amelyeket napjainkban a Székely Mikó Kollégium Könyvtára és a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár őriz.⁶

Három további kötet a MOKKA-R adatbázis révén vált ismertté.⁷ Martonfalvi György Szent história c. munkáját a rekordja szerint 2012-ben írták le a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban.⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár egyik Gyöngyösi Pál-kötetének (Altare pacis) 2014-ben készült leírásából derült ki az, hogy a szerző ezt a példányt Rádaynak ajánlódta.⁹ Borvölgyi Györgyi és M. Horváth Mária pedig egymás-

⁵ Ráday (I.) Pál és Kajali Klára három gyermeke – (I.) Gedeon (1713–1792), Eszter (1716–1764) és (II.) Pál (1720–1746) – osztozott az örökségen. Az osztozkodási irat Alsóludányban kelt 1742. január 9-én. Mai lelőhelye: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára, Bp. (továbbiakban: RL) Mai jelzete: C/64. fond Ráday család levéltára. (továbbiakban Ráday cs. lt.) Általános gazdasági iratok. Pécel, 196. sz. – BORVÖLGYI (2004) 18.

⁶ Helyhiány miatt nem közlöm a kötetek mai jelzetét és nem hivatkozom Csikós Júlia 2013-ban megjelent tanulmányának tételszámaira.

⁷ A MOKKA-R a Magyar Országos Közös Katalógus régi nyomtatványokkal foglalkozó tagozata. – <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>

⁸ Mai jelzete: RMK 241. – MOKKA-R rekordjának azonosítója: DEENK RMK241. Leírása 2020-ban a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Központi Katalógusába (rövidítése: DEENK) is bekerült. Ebben az évben pedig az őrzőhely RMK-katalógusában is megjelent. – *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*. Összeáll. és a mutatókat szerk. OLÁH Róbert. Debrecen, 2021. 272. Köszönöm Oláh Róbertnek a kötetéről küldött képeket.

⁹ Mai jelzete: 834.071 – MOKKA-R rekordjának azonosítója: OSZK 834.071. Leírását megtaláljuk a könyvtár on-line katalógusában is. A kötetet Borvölgyi Györgyi foglalkozik.

tól függetlenül egy MOKKA–R rekord alapján jutott el az 1562–1563. évi tarcal–tordai hitvallás latin és magyar nyelvű kiadásáig.¹⁰

A következő kötet felfedezése M. Horváth Mária esztergomi possessorkutatásához fűződik: Hegyesi István Kegyessegnek nagy titka c. művében akadt rá Ráday tulajdonosi bejegyzésére.¹¹

A rekonstrukció megjelenése óta azonosított könyvek sorát végül P. Vásárhelyi Judit szenzációs könyvleletével fejezem be: megtalálta azt az elveszettnek hitt Béze-féle Újszövetséget az Országos Széchényi Könyvtárban, amelybe Ráday az önéletrajzi feljegyzéseit írta.¹²

Tanulmányom témája az általam azonosított 32. könyv.

A Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár egyik nyomtatásban megjelent régi könyves katalógusa magát a hordozókötetet

¹⁰ Mai lelőhelye, jelzete: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár – Szeged, Inc. 182 (*továbbiakban: SK*)

MOKKA–R rekordjának azonosítója: SOMOGYI Inc. 182. Leírása később bekerült az őrzőhely on–line katalógusába és a „Pex. Tulajdonjegyek a szegedi Somogyi-könyvtár gyűjteményében” adatbázisba is: http://pex.sk-szeged.hu/nevek/raday_pal.html

BORVÖLGYI (2017) 123., 125. – M. HORVÁTH Mária: *Ráday Eszter és Ráday Pál könyvei Esztergomban és Szegeden*. in: Magyar Könyvszemle 2018/1. 81–82.

¹¹ Mai lelőhelye, jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, I.H.III.22. Leírta: M. HORVÁTH i. m. 81. Emellett megtaláljuk a könyvtár honlapjának következő oldalán: http://www.bibliotheca.hu/possessores/324_radayp.htm

¹² Mai lelőhelye, jelzete: OSzK Kézirattár, Oct. Hung. 575. P. Vásárhelyi erről a „*Régi biblikus irodalom a Ráday Könyvtárban*” c. előadásában beszélt a Ráday Gyűjtemény és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi kara által szervezett jubileumi konferencián Budapesten 2011. október 25-én. Az előadás szerkesztett változata ebben a tanulmánykötetben jelenik meg: P. VÁSÁRHELYI Judit: *Régi Bibliák a Ráday Könyvtárban*. in: „Bibliámnak és lantomnak élek” Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből. Szerk. BEREZC Ágnes. Bp., 2021. /Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 19./ 7-8., 9. – A példányt említi: BORVÖLGYI (2017) 120.

már leírta, azonban Ráday possessorbejegyzését nem tudták kiolvasni: „Ex Libris P (...) R (...)”.¹³ Négy évvel ezelőtt egy ott rendezett tárlaton ki is állították, azonban az egykori tulajdonosokkal nem foglalkoztak a tárlat nyomtatott és interneten elérhető katalógusában.¹⁴

A latin nyelvű Tacitus-kötet Daniel Elzevir amszterdami nyomdájában jelent meg 1678-ban: a szövegeket Curzio Pichena (1553–1626) és Matthias Bernegger (1582–1640) gondozta.¹⁵ Ráday tulajdonosi bejegyzését a rézmetszetes címlapon olvashatjuk: „Ex Libr(is) Pauli Ráday” Feltehetően 1730 előtt vásárolta meg: ugyanis szerepel egy „*Cornelius Tacitus*” a latin nyelvű könyveiről saját maga által készített katalógusban.¹⁶

Ráday halála után egyik fia örökölte volna a könyvet a fent említett osztozkodási dokumentum 5. pontja szerint: „Mínt hogy

¹³ Meda–Diana HOTEA – KOVÁCS Mária – Emilia–Mariana SOPORAN: *Catalogul cărții rare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” (sec. XVI–XVIII)* Cluj–Napoca, 2007. 379

¹⁴ Holland nyomdahelyek a 16–17. században/Centre tipografice olandeze – secolele XVI–XVII. A tárlat 10. tétele volt. <https://www.reforc.com/wp-content/uploads/2017/05/Catalog-Expo-Dutch.pdf> (*Utolsó megtekintés: 2021.04.22.*)

¹⁵ Mai lelőhelye: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” – Cluj–Napoca (*továbbiakban: BCU*). Mai jelzete: Rare 311

¹⁶ *Catalogus Librorum Radaianorum* (1730 körül) – (51) tétel. Mai lelőhelye: RL, Ráday cs. lt. Könyvtári iratok. 219–220. doboz (Régi jelzet: 226. csomó). Bibliográfiai leírása: *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. HOLL Béla anyaggyűjtésének felhasználásával összeáll. MONOK István, VARGA András. Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. /Könyvtártörténeti Füzetek VII./ 18. A tétel leírása a szövegkiadásokban és a rekonstrukcióban: GORZÓ Gellért: *Rádai Ráday Pál*. Bp., 1915. 162. – BORVÖLGYI (2004) (51.) tétel – *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*. S. a. r. BAJÁKI Rita, BUDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp., 2009. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4./ 299.

pedig Minálunkis Rádai Gedeonnál és Pálnal,[!] mind néhai Édes Eleinkről reánk szállott, mind rész szerint általunk szerzett Deák Könyvek meg maradtanak...” Az idősebb fiú, (I.) Gedeon és öcsöcse, (II.) Pál szóban állapodhattak meg egymással és leánytestvérükkel a szétosztásról: könyvjegyzéket ugyanis nem ismerünk az édesanyjuk halálát követő osztozkodás idejéből. A két fiú bejegyzését pedig hiába keressük a Tacitus-kötet oldalain. (II.) Pál huszonhat évesen örökös nélkül halt meg öt évvel később, 1746-ban. Bátyja és nővére a következő évben megosztott javain, könyveit azonban nem említik.¹⁷ Eszter pedig jelen ismereteink szerint csak magyar nyelvű könyveket vitt magával.¹⁸

A kötet következő tulajdonosa Ráday (I.) Pál bejegyzésére írta rá a saját nevét: „Joseph Torma” Személyének beazonosítását a címlap versójára ütött „CSICSO KERESZTUR” pecsét segítségével kezdtem el.¹⁹ A csicsókeresztúri katolikus templom kegyura ugyanis a középnemesi Torma-család volt, amely a 15. századig vezetett vissza az eredetét.²⁰ A girolti ága a 17. században kihalt, a

¹⁷ Két alkalommal osztozkodtak: 1747. február 18-án és március 28-án Pécelen. Mai lelőhelyük, jelzetük: RL, Ráday cs. It., Általános gazdasági iratok. Pécel, 198., 307. sz.

¹⁸ CSIKÓS (2013) 443–474.

¹⁹ Csicsókeresztúr – román nevén Cristeștii Ciceului – falu Romániában, Beszterce–Naszód megyében.

²⁰ *Schematismus venerabilis cleri diocesis Transsylvaniensis editus pro anno a Christo nato MDCCCLXXXII*. Albae–Carolinae, 1882. 159. (továbbiakban: *Schematismus 1882*)

Mária-tisztelet Erdélyben. Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban. Székelyudvarhely, 2010. A kiállítást rendezték és a katalógust összeállították: FÁBIÁN Gabriella – KOVÁCS Zsolt – MIHÁLY Ferenc – MIKLÓS Zoltán – TERDIK Szilveszter. Szerk.: MIHÁLY Ferenc. 10. /Haáz Rezső Múzeum Múzeumi Füzetek 28./

KOVÁCS Zsolt: „*Beata Virgo Nostra Deésiensis*”. *Mária-kegyképek tisztelete a dési ferences templomban*. in: Certamen I. 410.

csicsókeresztúri napjainkban is él.²¹ Az utóbbi ágnak két ilyen nevű tagja is volt: (I.) József (?–1793) és (II.) József (1801–1861).²² A Tacitus–kötet címlapjára tett bejegyzésben nem szerepel évszám, ezért csak a tőlük származó írásminták alapján lehet eldönteni, melyik személy kezéről van szó.

(II.) Józseftől mind betöltött tisztségeinek, mind magánemberi érdeklődésének köszönhetően számos autográf dokumentum maradt fenn. Ő Belső–Szolnok vármegyében több tisztséget is viselt 1832 és 1848 között: főjegyző, felső kerületi pénztárnok és országgyűlési követ volt. A forradalom és szabadságharc idején az első pesti népképviselői országgyűlés követe. A rettegi és a pesti hadbíróság elé állították a világosi fegyverletétel után. 1850–ben kapott amnesztiát. Érdekelte a diplomatika, a genealógia, a helytörténet, a régészet és a történelem.

²¹ Torma (II.) József autográf kéziratai. Mai lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kézirattár, Bp. (*továbbiakban: MTA KIK Kézirattár*) Jelzeteik: Ms 4296/2 – 4296/3

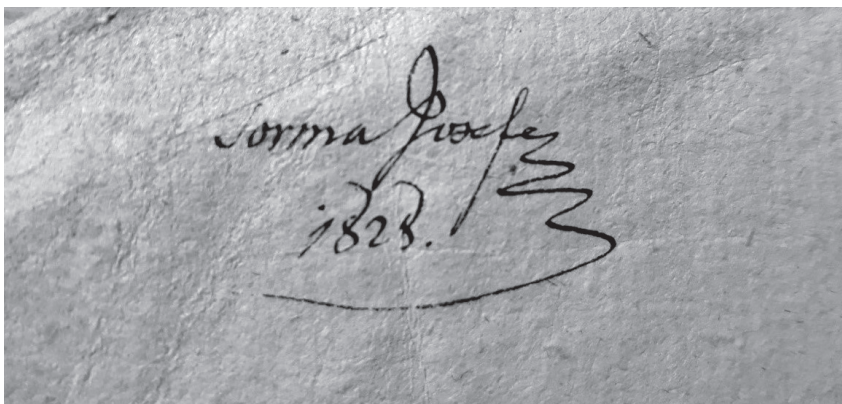
KÖVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvárt, 1854. 240–242. – NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Tizenegyedik kötet. Pest, 1865. 253–257. – BICSOK Zoltán – ORBÁN Zsolt: „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Csíkszereda, [2019], 542–547.

²² A fent említett latin nyelven megjelent sematizmusban olvashatunk arról, hogy a csicsókeresztúri templomot Torma [(I.) – a szerz.] József egyik öse állíttatta helyre 1720 körül. – *Schematismus* 1882 159.

A sematizmus mondatának téves értelmezése miatt később az ő helyett már egy harmadik József az, aki tatár fogságból való szabadulása után a templom megmentője lesz. – *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben*. Gyulafehérvár, 2000. 149., BERNÁD Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Gyulafehérvár – Bp., 2009. 231. /Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 3./

Tanulmányom megírása idején a bejegyzés kezét csak a Magyarországon őrzött kézírataival vethetem össze.²³ Valamint a Somogyi Könyvtárban 2014-ben leírt egyik könyvének tulajdonosi bejegyzésével.²⁴

Torma (II.) József tulajdonosi bejegyzése Kultsár István Krónikájában

A COVID–19 pandémia miatt ugyanis már nem tudtam a kolozsvári Állami Levéltárban kutatni, ahol Belső–Szolnok vármege levéltárát és a Torma–család levéltárát is őrzik. Ezek alapján egyelőre csak feltételezhetem, hogy a Tacitus–kötetben nem az ő bejegyzése van: (II.) József ugyanis egy jellegzetes nagy T betűvel

²³ Helyhiány miatt itt nem közlöm a kéziratok címét.

Mai lelőhely: Magyar Országos Levéltár, P 684 2. doboz 2–4. pallium

Mai lelőhely: MTA KIK Kézirattár. Jelzeteik: Ms 4296/1–6

Mai lelőhely: OSzK Kézirattár. Jelzeteik: Fol. Hung. 1234, 1235, 1236, 1237, 1238, 1239, 1240 I–II. kötet, 1241 – Quart. Hung. 1593, 1594, 1595 I–V. kötet

²⁴ Mai lelőhely, jelzet: SK, G.e. 1015 – MOKKA–R rekordjának azonosítója: SOMOGYI G.E. 1015 – Itt szeretném megköszönni Kiesz Réka példás segítségét.

írta le a nevét. Teljes bizonyosságot erről csak a kolozsvári dokumentumok átnézésével szerezhetek.

Ezért lehetséges, hogy (I.) József tette a bejegyzést. Ő Torma (VII.) István (?–1764) és Geréb Anna (?–1768) házasságából született.²⁵ Születési helyét és idejét sajnos mindeddig nem sikerült kiderítenem. Jakab Júlia szamosújvári levéltáros tájékoztatása szerint nem a csicsókeresztúri templomban keresztelték meg, mert nem találta meg a nevét a plébánia keresztelési anyakönyvében.²⁶ A halotti anyakönyv bejegyzése szerint azonban itt halt meg 1793. augusztus 20-án és két nap múlva temették el a családi kriptában.²⁷ Ma már hiába keressük ezt a kriptát a falu szélén: helyén egy ortodox halotti kápolna áll.²⁸

Tanulmányainak helyét és idejét még nem ismerem.²⁹ Bethleni Annával (?–?) kötött házasságából egy gyermek született: Anna

²⁵ Torma (II.) József adta meg haláluk időpontját két leszármazási táblázatában. Jelzeteik: Ms 4296/2 – 4296/3

²⁶ Keresztelési anyakönyv 1733–1820
Mai lelőhely: Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Szamosújvári Gyűjtőlevéltár, Szamosújvár. Mai jelzet: 319. fond. A csicsókeresztúri plébánia iratai. 319/a. Anyakönyvek 1. doboz. a. kötet

²⁷ Halotti anyakönyv 1771–1820. Mai lelőhely, jelzet: mint a Keresztelési anyakönyvnél.

²⁸ Lőrinczi Károly vicei plébános szíves közlése szerint a helyiek úgy emlékeznek, hogy a kripta ott volt. A II. világháborúban géppuskafészket alakítottak ki benne. Később a megmaradt köveit is elhordták. <https://www.mitropolia-clujului.ro/mitropolitul-clujului-a-binecuvantat-capela-mortuara-si-centrul-cultural-muzeistic-din-cristestii-ciceului/> (*Utolsó megtekintése: 2021.04.22.*)

²⁹ A család sok tagja tanult a kolozsvári jezsuita akadémián vagy a Kolozsvári Akadémián, az ő neve azonban nem szerepel a diákok sorában.

VARGA Júlia: *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*. Doktori disszertáció. Bp., 2007. 78. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia/disszert.pdf>

Uő.: *A Kolozsvári Jezsuita Gimnázium és Akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*. Bp., 2007. /Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 6./

Josefa (? – 1781).³⁰ Leánya halála után egy évvel újjátta meg a csicsókeresztúri régi udvarházat.³¹ A katonai pálya mellett gazdálkodással foglalkozott.³² Az erdélyi rendek gyűlésein mint királyi hivatalos, vagyis regalista vett részt 1790–ben és 1792–ben.³³

Mint korábban említettem, a helyi templom kegyura a Tormacsalád volt. Maga (I.) József egy keresztelőkútnak és egy szenteltvíztartónak szánt alabástromedényt készíttetett 1782–ben és a

³⁰ Torma (II.) József három leszármazási táblázata alapján. Jelzeteik: Ms 4296/1 (*a leányt csak Annának nevezi!*) – Ms 4296/2 – Ms 4296/3

³¹ Feltehetően gyakor az udvarház oromzatát díszítette az a barokk családi címer, amelyen a következő felirat olvasható: „AEDIFICATA 1593 PER CHRISTOPHORUM RENOV[ata] / 1782 PER IOSEPHUM TORMA DE CSICSOKERESZTUR” A címert később befalazták az udvarház főterem nagyterme mögötti helyiség déli falába.

KOVÁCS Zsolt: *Torma-udvarház, Csicsókeresztúr* (Az Erdélyi Magyar Lexikon szócikkének utolsó frissítése: 2012.01.25.) <https://lexikon.adatbank.transindex.ro/muemlek.php?id=392> (*Utolsó megtekintése: 2021.04.22.*)

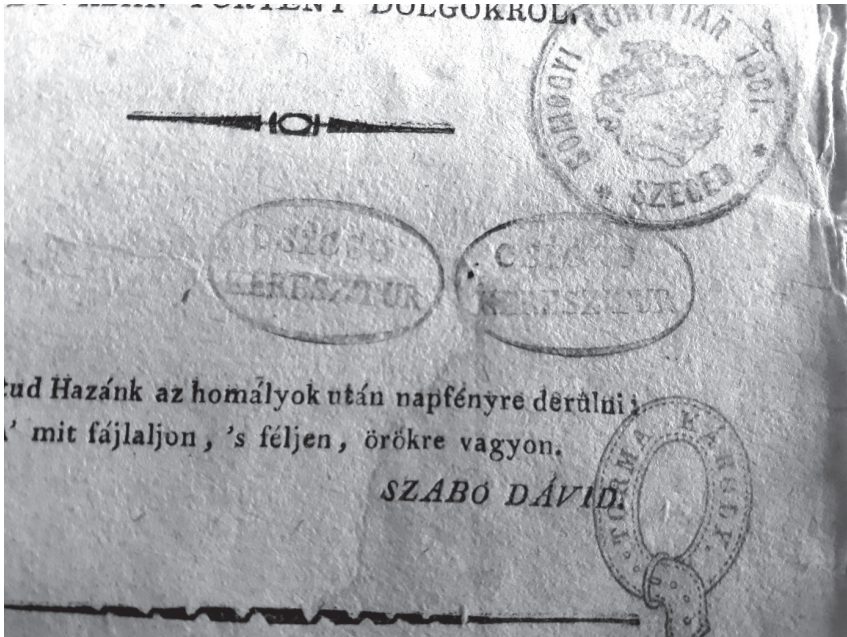
³² Torma (II.) József már említett kéziratai szerint százados volt. Nagy Ivánnál viszont a kapitányi rangot találjuk. – NAGY i. m. 255.

1786–ban 26 jobbágya és 1 szegénye volt. – *Szolnok–Dobokavármegye monographiája II. kötet*. A vármegye községeinek részletes története TAGANYI Károly, Dr RÉTHY László és saját kutatása, adatgyűjtése[!] alapján írta[!] KÁDÁR József. Deésen, 1900. 412.

³³ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi városba Kolo'svarra hirdettetett, és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett végezéseknek és foglalatosságoknak jegyző könyve*. Kolo'sváratt Nyomt. a' Ref. Kolégyom Betűivel MDCCXCI Esztendőben. 17.

Az erdélyi három nemzetekből álló Rendeknek 1792-dik Esztendőben Kis aszszony Havának 20-dik napjára Szabad Királyi Városban Kolo'svarra hirdettetett, és több következő napokban tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végzéseknek és foglaltosságoknak Jegyző könyve. Kolo'sváratt Nyomtatott Hochmeister Márton Ts. Királyi Priv. Dicasterialis Könyv – Nyomtató által. 11.

Torma Károly tulajdonosi pecsétjei a Krónika címlapján

következő évben megjavíttatta az orgonát.³⁴ Entz Géza sajnos már csak a szenteltvíztartó edényt látta 1942–ben.³⁵ Ezt hatvan év múlva, 2002–ben lopták el.³⁶

Kézírását azonban egyelőre nem ismerem: remélem, hogy a Torma–család levéltárában találok tőle származó dokumentumot.

³⁴ Istók János plébános számadása (1803. márc. 4.) Mai lelőhely: A csicsókeresztúri plébánia iratai. 319/g Vegyes iratok 4. doboz

³⁵ ENTZ Géza: *A csicsókeresztúri római katolikus templom.* in: Erdélyi Múzeum 1942. Új folyam 13. 47. kötet. 1. füzet 62., 64. (Különlenyomatban is megjelent.)

³⁶ LŐRINCZI Károly: *A Csicsókeresztúr–i Római Katolikus Egyház és Temploma.* Csicsókeresztúr, 2011. Köszönöm a szerzőnek, hogy elküldte kéziratának szövegét.

A Tacitus–kötet második tulajdonosát mindeddig tehát nem tudtam teljes bizonyossággal beazonosítani.

A harmadik tulajdonos a „CSICSO KERESZTUR” pecsét mögött rejtőzik. Véleményem szerint ő Torma Károly (1829–1897), (II.) József fia. Magyarországon őrzött könyvei egy részében ugyanis megtaláljuk mind az ő tulajdonosi pecsétjét, mind a „CSICSO KERESZTUR” pecsétet.³⁷

Édesapjától 1855–ben vette át a csicsókeresztúri birtok irányítását, amelyet régészet iránti szenvedélyének köszönhetően 1877–ben veszített el. A fenti pecsétet ebben az időszakban használhatta.³⁸

Torma Károly azonban a kötetet az Erdélyi Múzeum Egyesületnek ajándékozta feltehetően még 1856–ban vagy azt követően: 1856. április 23–án kelt levelében ugyanis 379 kötet könyv adományozását ígérte meg, mintegy 400 kötetet pedig későbbre ígért.³⁹ A pandémia miatt sajnos az eredeti levelet nem láthattam az Egyesület levéltárában, amelyet a kolozsvári Állami Levéltárban őriznek. Katalóguscéduláját, amelyet Szabó Károly könyvtáros írt meg, már megtaláljuk az Egyesület könyvtárának 1870–es évek elejére elkészült szerzői betűrendes cédulakatalógusában.⁴⁰

³⁷ Ezek a kötetek ma a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban vannak. – Szeretném megköszönni Takó Edit segítségét, aki elküldte nekem „*Torma Károly könyvei az alapítványi gyűjteményben*” c. kéziratát.

³⁸ RIEDL Frigyes: *Torma Károly rt. (1829–1897)*. in: Akadémiai Értesítő VIII. kötet (1897. okt. 15.) 10. füzet 547.

³⁹ KELEMEN Lajos: *Az Erdélyi Múzeum–Egyesület története*. in: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum–Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909. Az Erdélyi Múzeum–Egyesület választmányja megbízásából szerk. ERDÉLYI Pál főtítkár. Kolozsvár, 1909–1942. 27.

SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Múzeum–Egyesület könyvtárának története*. in: *Az Erdélyi Múzeum–Egyesület gyűjteményei*. Kolozsvár, 2009. Az Erdélyi Múzeum–Egyesület megbízásából szerk. SIPOS Gábor. 14.

⁴⁰ Digitális másolata az őrzőhely honlapjának következő oldalán (43. kép): https://www.bcucluj.ro/sites/all/modules/custom/bcu_catalogs/data/cv/pdf/

Végül következzen Ráday (I.) Pál most azonosított könyvének leírása:

TACITUS, Publius Cornelius

C. Cornelivs Tacitvs, Cum optimis exemplaribus collatus. Adiecti sunt capitulorum numeri.

Amstelodami. Typis Danielis Elzevirii. 1678 Sumptibus Societatis.

624, [24] pag. – 24°

Az utolsó számozatlan oldal üres!

Bibliográfiai azonosító: Willems 1555. – STCN 850858852

Mai lelőhely, jelzet: BCU, Rare 311

Kötés: korabeli díszítetlen pergamenkötés. A kötésgerincen felirat megbarnult tintával: [Cor] Tacit.

Proveniencia: 1) Ex Libr(is) Pauli Ráday (a címlapon) – 2) Joseph Torma (a címlapon) – 3) CSICSO KERESZTUR (pecsét a címlap versóján) – 4) ERDÉLYI MUZEUM KÖNYVTÁRA (pecsét a címlap versóján) – 4) AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRÁÉ (Förstner Tivadar által 1904-ben készített ex libris a belső kötéstáblán)

t/a/Tacian-Tacitus.pdf – Itt szeretném megköszönni Luffy Katalin példás segítségét.

BERECZ ÁGNES

„...vagyunk adósságaim (De kinek nincsen!)” – Ráday Gedeon az adósságairól

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_3Berecz

1782 januárjának utolsó hetében Ráday II. Gedeon (1745–1801) Bécsbe utazott, hogy végre dűlőre vigye a már régóta húzódó ügyet, családjának bárói rangra emelését. Noha a Ráday család nemessége, a tehetősebb köznemesek között elfoglalt pozíciója történeti távlatokban is vitathatatlan volt, II. Gedeon már Mária Terézia uralkodása idején is tett kísérletet arra, hogy udvari hivatalt és a főrendek (magnates) alsó fokozatának számító bárói címet elnyerje¹. Ez azonban csak Mária Terézia halála után, II. József egyeduralkodásával vált lehetségessé. A protestáns nemesség a türelmi rendelettel több évtizedes korlátozásoktól mentesült, és végre szemmel látható módon is megjelent a magas közhivatalokban (II. Gedeon 1785 áprilisában lett a királyi tábla ülnöke). Az áhított bárói diplomát már 1781 tavaszán is személyesen próbálta kieszközölni Bécsben, akkor még eredménytelenül. Levelezésének fennmaradt anyaga bizonyítja, hogy mind ekkor, mind 1782-ben szinte másodnaponta váltott levelet apjával, tudósítva őt a folyamat aktuális helyzetéről és segítségét kérve családi iratok előkere-

¹ Ráday II. Gedeon már 1775-ben is pályázott udvari kamarási posztra és ezzel egyidejűleg a rangemelésre is, vö. levele édesanyjához, Szentpéteri Katalinhoz (RL C64/9 143.)

sésében, továbbításában, adatközlésben. A kérelmet hiteles, eredeti okiratokkal (donációkkal) kellett alátámasztani, és minél régebbre sikerült visszavezetni a família nobilitását, annál inkább lehetett remélni a jóváhagyást. Érdeemes lenne egyszer a két Ráday levelezésének genealógiai fejtegetéseit is feldolgozni, mert az adatokon túlmenően egy autentikus önreflexiót láthatunk a saját múltjukra, családi gyökereikre vonatkozóan. Most csak azt a részletet emelem ki, amikor II. Gedeon a benyújtott kérelemben egyszerűen mellőzte nagyapja, Ráday Pál tevékenységének bemutatását – nehéz is lett volna a szabadságharc egyik vezéralakjának udvarhű érdemeket tulajdonítani – s Ráday Gedeon így nyugtázta az eljárást: „hogy boldogult édesatyám kuruccá való kényszerítését kihagytatok, azt én magam sem bánom, én sem azon okból tettem fel, hanem csak a meritumit szedtem ki abból a Pest vármegyei donatióból”². A családi narratíva szerint tehát Ráday Pál nem meggyőződésből, hanem kényszerítő körülmények hatása alatt csatlakozott Rákóczi mozgalmához – így enyhítve-szépítve a 18. század második felére már kellemetlenné váló tény, hiszen ekkorra a család, bár nem kritikátlanul, de lojalissá vált a Habsburg-uralkodócsalád iránt.

II. Gedeon 1782 márciusában célt ért Bécsben – valóban voltak intrikák és nehézségek –, és a család megkapta a bárói rangot. Apjával folytatott sűrű levelezésében azonban január 30-án felbukkan egy mellékesnek szánt megjegyzés³ közismertté vált adósságállományukkal kapcsolatosan, ami Ráday Gedeont nagyon érzékenyen érintette:

„ ... tegnap bizonyos hidegséget tapasztaltam azon [a *bécsi Magyar Udvari Kancellárián szolgálatot tevő*] urakban, amelyet minek és kinek tulajdonítsak, nem tudtam még csak elgondolni is. Sok bajos fáradságaim után utoljára kitanultam, hogy

² RL C64/10 VIII g1 18.

³ RL C64/10 VIII g2 46.

egy emberséges ember, akit én igen jó barátomnak tartottam, sőt most még szorosabb barátságot kötöttem vele, volt az oka hogy a Cancellarián levő urakat a jobb opinio adástul elidegenítette, azt assecuralvan⁴ hogy kedves Uram Atyámnak annyi adóssága legyen, hogy ha azt le kellene fizetni, a jószág nem elegendő volna azon Character eltartására⁵. Ezen ember pedig a híres, jártas és nagy experientziájú Podmanytzki⁶, aki a több experiták között az ilyen nem igen becsületes ember, ha illendő dolgokban is felette nagy experientziát szerzett. Hogy másnak beszéllette-e vagy nem, bizonytal nem tudom, de hogy M. Örményi úrnak⁷ beszéllette, azt bizonyosan tudom, mert énnekem oly ember mondotta, aki Örményi úrtól hallotta. Örményi úr pedig a M. Fő Cancellariushoz⁸ vitte a hírt, és a Cancellaria, mivel már nekem egyenesen megígérte, hogy jó opiniót fog adni, most pedig ellenkezőre persvadealtatott, a sessiobul is abscutalta magát.⁹”

Ráday Gedeont ez a bekezdés arra indította, hogy az egyébként terjedelmes levél többi részét, sőt egy utána következő levelet is átmenetileg figyelmen kívül hagyva, és kétszer is nekifutva a megfogalmazásnak, átfogó összefoglalást szenteljen adósságállományuk áttekintésére. A két levél ugyanazon a napon, 1782. február 4-én kelt Pestről (a másodikat Pécelre datálta, de a szövegösszefüggésből kiderül, hogy végig Pesten tartózkodott azon a héten). A két szövegváltozat fontos tartalmi eltérést nem mutat. Az első,

⁴ bizonygatván

⁵ a bárói ranghoz illő életvitelre

⁶ Valószínűleg Podmaniczky József (1756–1823), ebben az időben a fiumei kormányzóság tanácsosa, 1783-tól a budai Helytartótanács tagja

⁷ Örményi József (1741–1825), ebben az időben kancelláriai tanácsos és főispán

⁸ gróf Esterházy Ferenc (1715–1785) főkancellár

⁹ bár a Kancellária kedvező választ ígért, ellenkező véleményre jutott, és az ülésről is távol maradt

rövidebb verzió tükrözi Ráday Gedeon felindulását, a másodikban igyekezett még pontosabb lenni – és az utóiratban válaszolt arra is, ami a levelezésük aktuális lényege volt ekkor, a család donációira vonatkozóan.

A Ráday család eladósodásának folyamata kulcskérdés. Akár gazdálkodásukat, életvitelüket, építkezéseiket és műgyűjteményeiket tekintjük, akár a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepüket vizsgáljuk – kultúrapártolás, mecénási és patrónusi szerep; egyházi intézmények, peregrinusok támogatása – elengedhetetlen lenne ezt anyagi bázisuk ismeretében tenni. Enélkül meglehetősen szubjektív annak megítélése, hogy mekkora részt szántak a közjó előmozdítására, illetve hogy túlbecsülték-e lehetőségeiket, hogy progresszív gazdálkodásra törekedtek-e, avagy a vagyon lassan erodálódott? Jelenleg azonban nem áll rendelkezésre teljes körű gazdaságtörténeti feldolgozás a Ráday-birtokokról, csupán Kovács Krisztián tanulmányaira hivatkozhatunk¹⁰, aki elsősorban a ludányi birtokközpont gazdálkodását dolgozta fel. Nagyon fontos a másodikként hivatkozott műve (*A politikán és az irodalmon túl: A Ráday-család birtokigazgatása I. Pál és I. Gedeon idején*), amelyben áttekintést ad a kezdetektől a 18. század végéig, és rá-

¹⁰ Kovács Krisztián: *Majorsági gazdálkodás a 19. század elején a Rádayak „ludányi nyílhoz” tartozó birtokain*, in: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom–Vállalat. Budapest, Hajnal István Alapítvány–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 155-174. – Kovács Krisztián: *A politikán és az irodalmon túl: A Ráday-család birtokigazgatása I. Pál és I. Gedeon idején*, in: LATOR László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2018. 9-30. – Kovács Krisztián: *Elmulthatatlan szükségünktől kénszerítettévén...” 17–19. századi Nógrád vármegyei zálog- és haszonbérszerződések a Rádayak levelestárából* in: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel–Bank–Piac. Budapest, Hajnal István Alapítvány–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 113-133.

világít egyrészt a Kajali-örökség jelentős szerepére, másrészt az uradalmi gazdasági rendszer kiépülésére. A levéltári adatok a 19. század elejétől kezdődően mondhatók kellően bőségesnek (összefüggésben a Ráday II. Gedeon halálát követő felmérésekkel és osztzkodással), de elvégzendő feladat lenne a teljes fennmaradt gazdasági iratanyag hasznosítása. Valószínűleg helytálló az az eddig is munkahipotézisként elfogadott tétel, hogy a család komolyabb mértékű eladósodása a 18. század közepén indult meg, és generációkon át halmozódva a 19. század közepén vált kezelhetetlenné (illetve zárult az ingatlanok és ingóságok csaknem teljes körű értékesítésével).

A vagyoni helyzet nagysága és stabilitása döntő volt a nemesi-társadalmi pozícióhoz megfelelő életszínvonal fenntartásában. Úgy tűnik, hogy a Ráday család esetében a széttagolt birtoktesteken, jobbágyi munkán és haszonbérleti megegyezéseken alapuló gazdálkodás a 18. század közepéig egyensúlyban maradt, és tökéletesen elegendő volt a köznemesi státusz reprezentációjához. Ráday Gedeon az 1750-es évektől (a bátyja halálát követő vagyoni osztzkodást, Erdélybe települt Eszter testvére kiváltását követően) a ludányi birtokközpont helyett Pécelt építette ki központi rezidenciának. A nagyarányú építkezés során az ottani kúriából barokk kiskastély lett, annak minden szokásos elemével („U” alakzatú kétszárnyas, emeletes elrendezés, park, gazdasági épületek, díszterem, szalonok, lakosztályok) és kellékével (orangerie, képtár, éremgyűjtemény, könyvtár, porcelánkészletek stb.). Emellett megmaradt a ludányi rezidencia a fiatalabb nemzedék használatára, továbbá folyamatosan szükség volt pesti bérlemények fenntartására is a pesti jelenléthez.

Mindennek anyagi bázisa a Pest, Nógrád és Kishont vármegyékben szétterült 122,375 úrbéres telek (4369 hold), 225 jobbágy,

266 zsellér révén biztosított bevétele volt¹¹, valamint az ebben az összegzésben nem szereplő – és Kovács Krisztián tanulmányaiban sem érintett – tokaji szőlőbirtokokról származó aszú értékesítéséből befolyt jövedelem. Ráday Gedeon anyai nagyapja, Kajali Pál révén örökölt szőlőbirtokokat Tállya és Tarcal közelében¹², és az innen származó borok tartoztak a prémium kategóriába (más birtokaikon is foglalkoztak borral, de azok főleg helyi és házi használatra szolgáltak). A borértékesítés Ráday Pál korától a 19. századig jellemezte gazdálkodásukat, de ennek mértékét és jelentőségét még további kutatásoknak kell tisztázniuk¹³.

Fónagy Zoltán kategóriarendszere szerint birtokméretük a „nagy középbirtokosok” csoportjába, az 1000-5000 holdas telekkel rendelkező nemesek körébe pozicionálja a Ráday családot¹⁴ – annak is a felső szegmensébe. Kovács Krisztián megállapítása szerint¹⁵ a 18. század közepén érte el a tetőpontját a család kezében levő birtokállomány. Ennek fényében nem tűnik túlzottnak Ráday

¹¹ FÓNAGY Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013. II. kötet 1310. – A birtokok Ráday Gedeon idejében a következő helységekből voltak: Likér, Rimabánya, Budalehota, Cered, Dobros, Galábocs, Halászi, Herencsény, Luciny, Ludány, Mátraszele, Terbeléd, Tosonca, Apostag, Dab, Gomba, Gyömrő, Harta, Iklad, Pécel.

¹² Az eddig megbízhatóan azonosítható helység- illetve dűlőnevek, ahol szőlőbirtokaik voltak: Mátravidék: Galábocs, Halászi, Szirák; Tokaj-hegyalja: Baksó, Mestervölgy, Ószhegy, Palota, Szentkereszt, Sajószentpéter.

¹³ KOVÁCS Teofil: *Borkereskedelem Szilágyi Sámuel és Ráday Gedeon levelezésében*, in: Hittel és Humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára, szerk. BARÁTH Béla Levente, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015. 91–104. – A tanulmány forrásai az 1733–1746 közötti időszakra fókuszálnak.

¹⁴ FÓNAGY im. I. kötet 59. s.köv.

¹⁵ KOVÁCS: *A politikán és az irodalmon túl* i.m. 23.

Gedeon ambíciója sem a péceli építkezéssel és berendezéssel, sem gyűjteményei létrehozásával kapcsolatosan. A most közreadott levelekből egyértelműen kitűnik, hogy „haszontalanságra” sohasem költött: a rezidenciákat, könyv-, érem- és festménygyűjteményét utódainak és a jövő nemzedékeinek szánta. Birtokszerzéseivel a család anyagi bázisát kívánta erősíteni, adósságállományával kapcsolatosan pedig kiemeli, hogy annak mértékére mindig is ügyelt – birtokai ötödrésznél nem nagyobbak –; és még lényegesebb, hogy a törlesztéssel sohasem maradt adós, és betáblázás sem történt a terhére. Azt is figyelembe vette, hogy ingóságai önmagukban fedeznék az adósságállományt, csak természetesen a számára legkedvesebb könyv- és éremgyűjteményt nem áldozná fel.

Ráday Gedeon közlései fontos forrásul szolgálnak a család birtokgazdálkodásával foglalkozó kutatóknak. Zárásként azt emelem ki, hogy a pénzügyeken túlmenően egy nagyon határozott etikai állásfoglalás is megfogalmazódik (azon túl, hogy Ráday Gedeon nem tekinti ideális megoldásnak az adósságot, és csak felelős hozzáállással tartja elfogadhatónak). Ezt a 6. pontban fejti ki részletesebben: büszke arra, hogy a mágnásokkal felérő életformát másoknál szerényebb keretek között, mégis jobban sikerült megvalósítania. Határozottan elutasítja az erőn felüli státusz-szimbólumokat – nagyszámú cselédség, költséges életvitel; ezt „szükségtelen tékozlás”-nak nevezi. Jól látja, hogy fia és menyé „a világ előtt jobban kénytelenek magukat mutatni”, de bízott abban, hogy az ő mértékletessége lesz a követendő példa. Hogy ez miért nem vált valóra, illetve hogy mely események vezettek a Ráday Gedeon idejében még kezelhető adósság túlfutására, további levéltári kutatások révén lesznek tisztázhatóak.

Édes Fiam!¹⁶

Reménlem, hogy 3tia Februarii írott utolsó levelemet eddig vetted. Én is vettem két leveledet, amelyekre még választ nem adtam, kik közül az utolsót nagy elbámuló csudálkozással olvastam. Úgyhogy meg sem állhatom, hogy legelőször is arra ne feleljek. Azon Jóakarónk (akárki legyen az), aki felőlünk azt elhíresítette, hogy ha adósságainkat kifizetnénk, nem maradna annyi, hogy a kért Characternek becsületet tehetnénk; hogy igazat nem mondott, következendőkbul úgy ítélem (melyeket szükségben meg is bizonyíthatok) világosan ki fog tetszeni: úgymint

1mo Azt nem tagadhatom, hogy vagynak adósságaim (De ki nek nincsen!). De azon adósságok a jószágomnak ötöd részét nem absorbeálnák¹⁷, és annyinak eladásával ki is fizethetném; egyedül a fiú ágat illető jószágom is be hozza 5 per centum kétszázézernek interessét¹⁸. A leány ágát illető sem fog attúl sokat hibázni.

2do Aki engemet ösmér, tudja, hogy én semmi haszontalanságra nem költök, tehát az én adósságom ment leginkább az ifjúságomtul fogva reám maradt épületekre¹⁹: melyeket Ludányban és Pécelen majd mondhatom magam állítottam fel. Ezen kívül jószág szerzésre: ilyen Pöstyénnek fele, Dabnak fele, legközelebb a Kis Hartai harmadrész megvétele, úgy a szelei és likéri acquisitiók²⁰.

¹⁶ RL C64/10 VIII gl 5.

¹⁷ nem teszik ki

¹⁸ kétszázézerre (rajnai forintra) eső 5% kamat

¹⁹ az aláhúzások itt és később is Ráday Gedeon kiemelései

²⁰ szerzemények

Járul ezekhez némelly jószágoknak megerősítése, és a zálogos leányágot is illető jószágokra való auctio adás²¹.

3to Énnékem magamnak is vagynak adósságaim, hanem abban szerencsétlen vagyok, hogy az interessét annak rendi szerint nem fizetik, akiktől a capitalisomat²² visszavehettem is, az nagy bajjal esett meg. Ellenben én pro

4to Egész eddig Creditorimnak²³ soha csak egy esztendőbéli Interessessel sem tartozom, hanem az minden esztendőben annak rendi szerint kifizetődött: amint hogy ellenem még senki is semmi adósságot nem intabulált²⁴, mely legnagyobb jele az Interest rossz fizetésének.

5to Valamennyi adósságom van, úgy reménlem még kitelik mind egyedül a mobiliáimból²⁵, a jószágomnak minden megcsontítása nélkül. Az egy bibliothecántól, a numismatica Collectióval együtt negyvenezer forintért meg nem válnék, noha talám valamivel kevesebbe töltenek az licitatioikon. Ha pedig csak az épületeket aestimáltatnám²⁶ is, azok többre mennének az adósságom két részénél.

6to Én eddig is úgy éltem mind a cseléd tartásra, mind egyéb állapotomra nézve, mint amint sok mágnások nem éltenek: és ha Felső Urunk nagy kegyelmességéből, az most instált Character megnyerném is, mégsem tartanám szükségesnek sem cselédemet szaporítani, sem életem módját változtatni. Ugyanis az ilyenekben való Excessust²⁷, még a leggazdagabb Urakban is, soha is helyben

21 felülfizetéssel kiváltott zálogos tulajdon

22 tőkém

23 hitelezőimnek

24 ingatlan tulajdonra betáblázott adósságterh

25 ingóságaimból

26 felbecsültetném

27 kilengést, kicsapongást

nem hagytam: illetlennek tartván az illendőségnél fellyebb menni. Mindezeket úgy tartom ezen utolsó Punctumra nézve, magatokról is el mondhatjátok ti is, kiknek, amennyiben magatokat a világ előtt mutatni jobban voltatok kéntelenek, még több cselédeket is kellett tartani. Az első leveledre való feleletet a jövő Postára hagyom, most csak Postscriptumban érdekelvén valamennyire. Ezzel maradok édes Fiam igazán szerető Atyád:

Pesth 4ta Febr. 1782

Ráday Gedeon mp.

PS. Mi nekünk ma a gyűlésünk²⁸ elkezdődött, de egyedül csak a Relatiok referáltattak; a királyi kegyelmes Resolutio elolvasása holnapra halasztván²⁹. A Feleségedet köszöntöm atyai szeretettel, a Gyermekeiteket pedig, ha jók, csókollyátok meg helyettem.

Édes Fiam!³⁰

Reménlem, hogy legutolsó levelemet vetted, melyet 3tia Februarii írtam. Én is vettem még 30ma Januarii írt leveledet, de éppen csak mai napon, melyet elbámuló csudálkozással olvastam. És ámbár még ugyan 30ma írt elsőbb leveledre sem válaszolhattam, nem állhatom meg, hogy legelőször is az utolsóra ne válaszoljak.

Azon Jóakarónk (akárki legyen az), aki felőlünk azt híresítette, hogy ha az adósságokat rajtunk megvennék, nem maradna annyi, hogy az instált Charactert becsületesen elviselhetnénk; hogy igazat nem mondott, megtetszik következendőkből, melyek azon Vármegyékben, amelyekben bírok, mind notoriumok³¹, és tőlem könnyen megbizonyíthatók.

²⁸ Pest–Pilis–Solt vármegye gyűlése

²⁹ A toleranciarendelettel kapcsolatos megyei nyilatkozatokat, beadványokat tárgyalták, a rendelet tanulmányozását másnapra halasztották.

³⁰ RL C64/10 VIII g1 6.

³¹ közismertek

1mo Azt ugyan nem tagadhatom, hogy vagynak nékem is adósságaim (De kinek nincsen, még olyanoknak is, akiről senki nem gondolná?) mindazonáltal ezen adósságaim a Jószágomnak ötöd részét sem absorbeálnák. Ugyanis egyedül a Fiú ágat illető jószágom is kétszázezer forintoknak interessét 5 per centum behozza. A Leány ágat egyiránt illető jószágok sem fognak ettül sokat hibáznani, melyről bizonyoságot tehet M[éltó]s[á]gos Groff Uram Öcsém Teleki Joseph úr³² is, minthogy a Leány ágat illetőknek haszonfele boldogult Húgom Asszonynak, titulalt Groff úr édesanyjának³³ jutott.

2do Aki engemet esmér, tudja hogy én semmi haszontalanságra nem költök, és mind újjal most is megmutathatom, amire azok men-
tenek, úgymint p^{mo} jószág szerzésre, ilyen Pösténynek fele, Dabnak fele, az Szelei Likéri és Kis Geregei Acquistiok, legközelebb pedig a Hartai harmadrésznek megvétele. 2do Némely zálogos jószágokra való Auctio adás. 3^{tio} Az épületekre ment költség, ugyanis mind a ludányi, mind a péceli házakat mondhatom hogy majd magam állítottam fel, olyan kevés maradt meg a péceliből, a ludányiban is a másik contignatiót³⁴ én csináltattam. Merem mondani, hogy csak a két utolsó Positió is superálja adósságaimat³⁵.

3^{tio} Egész eddig soha Creditoraimnak, csak egy esztendőbeli interessel sem tartoztam, hanem azt minden esztendőben annak rendi szerint kifizettem. Aminthogy még eddig senki is ellenem semmi adósságot is nem intabuláltatott, mely legnagyobb jele szokott lenni az interes rossz fizetésének, ha az adósság intabuláltatik.

4to Eddig való adósságaim, úgy reménlem, hogy mind kitelnek egyedül a mobiliaimbul is, a jószágomnak megcsonkítása nélkül,

³² Teleki József (1738–1796), Ráday Gedeon unokaöccse

³³ Ráday Eszter (1716–1764)

³⁴ az emelet ráépítését

³⁵ a két említett beruházás értéke felülmúlja az adósságokét

az egy Bibliothekámtul, a Numismatica Collectiómmal együtt harminchatezer forintért meg nem válnék. Úgy tartom, a Pincénk is megér egynéhány ezer forintokat³⁶, hogy egyebekről hallgassak.

5to Ámbár nem igen sok számra megyen is, de énnékem is tartoznak mások egynéhány ezer forintokkal.

6to Hogy végtére azon ellenvetésre feleljek, hogy az instalt Characternek eleget nem tehetnék, ha adósságomat megvennék: Ámbár a már előadott öt Punctumok arra elegendő felelet gyanánt lehetnek, szükségesnek ítélem mégis adnectálni³⁷ eztet: Hogy én eddig is úgy éltem, és te is úgy éltél, mind a cselédtartásra, mind egyéb állapotokra való nézve, mint amint sok mágnások (tá-
vul legyen tőlem a dicsekedés) nem élnek. És ha Felséges Urunk nagy kegyelmességéből a most instált Character megnyernék is, mégsem tartanám szükségesnek, hogy vagy cselédeinket szaporítsuk, vagy életünk módját változtassuk. Ugyanis az ilyenben való Excessust még a leggazdagabb Urakban is soha is helyben nem hagytam, hanem szükségtelen tékozlásnak tartottam. És így ha életem módját nem változtatom³⁸, mégis mint némely moderatus³⁹ Mágnások, a Characternek megfelelték, következik hogy ha fellyebb nem hajazok az illendőségnél, költségemnek sem kellett többnek lenni, mint eddig volt, és így nem szaporodván a költség, nem kell igaznak lenni azon bennünket mocskoló Jóakarónk conclusiojának⁴⁰ is. A Feleségedet atyai szeretettel köszöntöm, hasonlóképpen Tiszteletes Szerentsi uramnak⁴¹ is mondd minden

³⁶ utalás a hegyaljai szőlőbirtokokra

³⁷ hozzátenni

³⁸ itt fél sor kihúzva

³⁹ mértéktartó

⁴⁰ következtetésének

⁴¹ Szerencsi Nagy István (1747–1789), a Ráday család patronáltja, II. Gedeon gyermekeinek házitanítója; 1783-tól haláláig Győr református lelkipásztora.

illendőséggel szolgálatomat, a Gyermeketeiket pedig csókollyátok meg helyeztem. Minekünk ma gyűlésünk volt, de ezen első nap egyedül csak az Relatiok referáltattak; a királyi kegyelmes Resolúciónak elolvasása holnapra halladván. Ezzel állhatatosan maradok Édes Fiam Igazán Szerető Atyád:

Pécel 4ta Febr. 1782⁴²

Ráday Gedeon mp.

[Utóirat a bal oldali margón] Minthogy Pécelre péntek előtt ki nem mehetek, voltaképpen nem informálhatlak a kívánt levelekről, de csak ugyan ezen ide adnectált Postscriptában attingáltam⁴³ azokat valamennyire.

P.S. Édes Fiam, te a magad levelét úgy írtad, hogy míg azt által nem olvasom, senkinek ne mutassam. Én pedig ezen válaszomat úgy írtam, hogy azt mindennek megmutathatód.

Amely leveleket előbb levedben kértél, azok közül a Pest vármegyei Donatio itten vagyon, hanem a ludányi Donatiót, ahol első Gáspárig fel van víve a genealogia, és az újszászi Donatióra való contradictiót (ahol éppen Istványig vitetik fel), közöttük nem találom. Ha ezen levelek quo casu⁴⁴ Pécelen találnak lenni, nem tudhatom hogy mehettenek oda, mert én bizony ottan első alkalmatosságban való szüregsre a kezedben adtam, hanem ha két fasciculusban⁴⁵ voltak volna azon levelek. Mert amelyeket itten vissza adtál, azok leginkább a Kajali, és Szentpéteri, úgy Fáji Familiát illetik.

⁴² téves helységjelölés, a szövegösszefüggésből egyértelmű, hogy Pesten tartózkodott

⁴³ a mellékelt utóiratban érintettem

⁴⁴ történetesen

⁴⁵ kötegben

Hogy azt megbizonyíthassam leveleimből, hogy Mathé egy testvér volt volna Casparral az elsővel, minthogy arra szükségem nem volt, még aziránt a leveleket meg nem vizsgáltam, hanem csak az Édesatyám jegyzései után tettem a genealógiában. Elég az a régiségnek megbizonyítására, hogy ő is Ráday volt, és Rádában compossessor⁴⁶ (mellyet sok levelekkel meg lehet bizonyítani) következésképpen Ramusommal [*bizonytalan olvasat*] osztályosnak is kellett lenni.

Hogy Istványnak Gergely volt az apja, azt még levelekből megbizonyíthatom. Hogy pedig a Familiámat Rádalakra viszem, azt innen tudom, hogy a Dabasi statutióban ex Genere Radalak nevezetik az ott lévő Regius⁴⁷, az Atyja neve is feltétetvén, ki Balas volt-e vagy Jakab, a genealógiából megláthatod.

Én innen péntekig ki nem mehetek, következésképpen a levelek felküldésének is késni kell.

⁴⁶ tulajdonostárs

⁴⁷ a dabasi adománylevélben Rádalaki nemzetségből valónak nevezik a birtokost

H. KAKUCSKA MÁRIA

A könyvtáraknak, mecénásoknak,
könyvgyűjtőknek és a 18. századi
verselgetőknek is megvan a maguk története:
Orczyak, Rádayak

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_4Kakucska

Orczy I. Lőrinc és Ráday I. Gedeon személyében a 18. században a magyar művelődésügye, a magyar irodalom, a költészet, a könyvkiadás olyan támogatókat kapott, akik maguk is verseltek. A két család megítélése igen eltérő, különösen a 19. századi magyar történetírásban, az Orczyakat egyértelműen elítélő volt. Ez az írás újabb adatok, dokumentumok, tények ismertetésével kívánja megmutatni, árnyaltabbá tenni a családnak a magyar kultúra,- és művelődéstörténetben betöltött szerepét. Aránytalansága annak a ténynek is betudható, hogy a Rádayak nem szorulnak ismertetésre, a köztudat részesei.¹ Ráday Pál és a szabadságharcos múlt kíséri őket, még akkor is, ha az utódok méltatlannak bi-

¹ Összehasonlításul: *A Ráday-család a magyar kultúrában*, 300 éve született Ráday Gedeon, A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai, szerk. BERECZ Ágnes, Ráday Gyűjtemény, Bp., 2014. című kötet; Orczy Lőrinc születése 300. évfordulója alkalmából rendezett ünnepség „családias” színhelye a tarnaörsi rezidenciája helyén épült kommunális intézmény volt és a valaha létezett Orczy-kastélyban forgatott film közös megtekintése adta az alkalom különönlegességét.

zonyultak a névhez.² Az Orczyak esetében³ jó, ha Lőrinc nevét együtt ejtik híres, Kazinczy által irígyelt a *Bugatzi tsárdának tiszteletére* című versével.⁴ Fiait, Józsefet és Lászlót gyakran összekeverik. Mennyi szemrehányást hallgatott a fiatalabb fiú bátyjától költekezései, a park mérhetetlen költségei miatt?! Mennyi koncertet rendeznek majd a pesti homokon, – a Lőrinc által meg-

² SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Bp., 1992, A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 4. című kötet mintegy az összevetés kalauzusként szolgál. A szerző a 303. oldalon jegyzi meg: „A nagy gyűjtő utódai valóban nem voltak atyjuk és nagyatyjuk örökségének hű ápolói és folytatói.” A továbbiakban: SEGESVÁRY és oldalszám.

³ A kutatás különösségeinek néhány esete: ebben a tanulmányban idézett dokumentumokat – az 1996-ban írt, 2003-ban megjelent– H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc és Leveleskönyve*, Universitas, Budapest, című kötet életrajzi része pontos lelőhelyeikkel *először* tartalmazza. (A továbbiakban: *Leveleskönyv* és oldalszám.) Egy 2008-ban megjelent kiadvány nem hivatkozik ezekre; egy kiállítás az Orczy-gyerekek nevelőanyjuknak írt, az általam megtalált és először közölt köszöntő verséből készített fekete-fehér Xerox-másolatból átvész részleteket anélkül, hogy a megjelenés helyét, egy akadémiai kiadvány bibliográfiai adatait megadná. Minden általam idézett Orczyakra vonatkozó, velük kapcsolatban álló dokumentum és lelőhelyeik (MNL OL, MPRKL, NÁL = ANDJM, [Directia Județeană Maramures Archivelor Nationale. Fond: Familia Orczy.]Tovább: Inventar. *NÁL* és szám etc., és Archivele Statului Arad, Fondul Familial Orczy-Vásárhelyi, Arad, 1781-1856. Despre documentele din Fondul familial Orczy-Vásárhelyi, Nr. 5. Evidența parțială a bibliotecii Orczy Vasarhelyi liste și fișe despre cărțile existente, respectiv împrutate./ mss.rig., l. latină, maghiară, germ., franceză. Dantele extreme f.d.f. hoc. Tovább: ASA és szám.) ebben a kötetben szerepelnek elsőként; illetve mindig első említésükkor közlöm lelőhelyüket.

⁴ H. KAKUCSKA Mária, *Imitáció és parafrázis Orczy Lőrinc és köre költészetében, Háttér és hatások =Imitáció és parafrázis a magyar régiségben* Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23-25. Szerkesztett változat: Bartók István, Jankovits László, Pap Balázs, http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf, Pécs, 2020., 305-320.

verselt „három rongyos” falunyi területen– hatalmas költséggel létre hozott Orczy-kertben?⁵

Olyan egymással nem mérhető személyekről, cselekedeteikről szólunk, akik ismerték egymást, távoli rokonok is voltak,⁶ mely tény, ha másért nem, a porciók, az esetleg örökölhető birtokrészek megszerzése miatt sokkal fontosabbnak tartották annak idején. A Rádayak valamivel előbb, az Orczyak látványosabban gazdagodtak. A „labanc”-nak tartott Orczyak generációi kiálltak magyarságuk, mecénásságuk – a magyar kultúra védelme, művelése és kedvelése – mellett.

A 2019-es évbéli gyűjtogatást átvészelő⁷ Ráday Könyvtár számtalan tanulmány⁸ témájául szolgált. Az Orczyak esetében hosszú évek kutatómunkája⁹ után sem lehetett tudni, legendás könyvtárunk hová tűnt?¹⁰ Az érettségiző diákok hallhatnak I. Ge-

⁵ Az itt rendezett nyilvános koncerteken a Nemzeti Színház intendánsa (1871-1873), a Liszt Ferenc-tanítvány, a tarnaörsi ági Orczy Bódog (1831-1892) zeneszerző, [dédunoka] is vezényelt vasárnapi matinékat. Életéről, angliai éveikről leánya, a krimiíró Emmuska írt; tevékenységéről ld. az id. Ábrányi Kornél szerkesztette *Zenészet* *Lapok* számaint.

⁶ Ráday I. Pál és Orczy VIII. István személyes ismeretségének feltételezése pl. a *Ráday Pál iratai (1709-1711)*, s.a.r. BENDA Kálmán, In memoriam Benda Kálmán, Ráday gyűjtemény, Bp., 2003., kiadvány 30. p. 1. jegyzet: „...A megyékbe küldött biztosok... Heves és Külső-Szolnokban Orczy István, Nógrádban és Kishontban Ráday Pál, ...” alapján is lehetséges. A tanulmányíró által készített családfák megkönnyít(het)ik a „rokonság” áttekintését.

⁷ 2019. január 23-án az esti órákban gyűjtogatás történt.

⁸ SEGESVÁRY, *i.m.* Függelék részében, a 319-321 oldalon 1992-ig adja meg a könyvtárral foglalkozó fontosabb szakirodalmat: 32 művet említ; az 1. jegyzetet.

⁹ H.KAKUCSKA Mária, *Az Orczyanum, az Orczy-család könyvtárának vázlatos története I.-II.* = Magyar Könyvszemle, 123. évf.(2007) 4. 414-428. és 124. évf.(2008) 1. 27-38. Továbbiakban: MKSz, év, lapszám.

¹⁰ HÓMANN Bálint-SZEGFÜ Gyula, *Magyar történet*, Bp., 1936., 25.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai

deon újításáról, a rimes időmértékes verselésről. Az ő apja, I. Pál (Losonc, 1677. június 2. – Pécel, 1733. május 20.) nagyformátumú politikus, verselő tehetséggel megáldott személy.¹¹ A Nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc bizalmasaként fontos ügyekben járhatott el, tehetsége, műveltsége folytán. Losoncon elkezdett tanulmányait széleskörű jogi, történelmi és teológiai ismeretekre szertéve fejezte be.¹² Magyaron kívül latinul is kiválóan fogalmazott, jól beszélt németül, szlovákul, értett franciául. Törvényt két évig későbbi apósa, Kajali Pál mellett tanult. Gróf Forgách Simon udvarában tanulta a hadi mesterséget. Nógrád megye jegyzője lett. Huszonhat évesen csatlakozott a Rákóczi szabadságharchoz. Hamarosan személyes tanácsosa a fejedelemnek, széles látókörű, jó tollú, megbízható embere: az ő kezében fut össze a diplomácia. Megfogalmazta a magyar nép igazságos harcának magyarázatát, a *Recrudescunt vulnera inclytæ gentis Hungariae* vagy szerkesz-

Kiadó, 1983., 2.º 539.; SZARVASI Margit, *Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., 1939. (Az OszK kiadványai, szerk. RÉDEY Ti-vadar, Magánkönyvtáraink a XVIII. században), 56.; GRANASZTÓI Olga-H. KAKUCSKA Mária, *Az archívumoknak, könyvtáraknak is megvan a maguk története...*, Az Orczy-család könyvtáráról=Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig, Nemzetközi tudományos tanácskozás, Sárospatak, 2003. október 1-3., a megosztott idejű előadásban a Csáky-Erdődy házaspár és az Orczyak könyveit érintő kutatásaink addigi eredményeiről szóltunk.

¹¹ RÁDAY Pál, *Lelki hódolás, avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok; mellyekkel mintegy parancsolat szerént való bizonyos adóval, az ő Urának s Istenének be-hódolni tartozik. Mellyet, már azelőtt maga gyakorlására (in privato) el-készítvén, most, némely hozzá-tartozóinak kívánságokra és másoknak-is hasznokra, ahoz alkalmaztatott istenes új énekekkel ki adott*, Kassa, 1710. Az első kiadás ismeretlen; továbbiak: Debrecen 1715., 1724., 1747., 1761., 1774.; Lőcse, 1726.: ez a kiadás kétséges; Pozsony, 1770.; Pest, 1791.

¹² SEGESVÁRY Viktor, *i.m.*

tette az első magyar újságot, a *Mercurius Veridicus ex Hungariát*. 1711 őszén elfogadta a szatmári béke amnesztiáját. Röviden áttekintett életéről kijelenthetjük, nem egy egyszerű köznemes élete volt. Furcsa iróniája a magyar sorsnak, hogy a Nagyságos fejedelem nevében megírt kiáltvány töredékét Orczy Lőrinc fordításában a jászkun Redemptio évében, 1745-ös dátummal iratai között találhatjuk.¹³

Orczy VIII. István (1669. szeptember ? – 1749. december 12.?) ágasbogas nemzetség tagjaként ment 1699-ben Egerbe a szegényes viszonyoktól is menekülve. A szervezéshez volt tehetsége. Az apák idejében nyilvánvaló a kuruc-labanc szembenállás; bár Pálffy János¹⁴ „labanc” tábornokkal – egyikük tárgyalófele, másikuk „hírekkel” látta el – mindkettőjük kapcsolatban állt. A mindvégig kuruc Ráday Pál, érzékenyebb verseket – vallásos énekeket – írt Gedeon fia leginkább irodalomtörténeti szempontból, a rímes időmértékes verselés leleménye okán jelentősebbnek tartott költeményeinél. A szabadságharc bukása után elfogadta a felkínált amnesztiát, visszavonult gazdálkodni és könyveket gyűjteni. Felesége az 1703-ban eljegyzett evangélikus Kajaly Klára (1690 – 1741. január 08.), Kajaly Pál és Fáy Borbála leánya. Gyermekük Gedeon, Pál és Eszter voltak.

Orczy VIII. István, a „labanc selfmade man ” IV. Gergely (ca.

¹³ H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc fordítástöredéke II. Rákóczi Ferenc fejedelem*, 'Emlékiratok -jából. Előadásként elhangzott: „Felvilágosodás, Erdély”, konferencia, Kolozsvár, 2006. október 11-14. Írott változata= Klny., Erdélyi Múzeum 3-4. (2007), 184-189.

¹⁴ Pálffy János (1663-1751) császári tábornok, nádor, aki Savoyai Eugén vezetésével, és magyar huszárezredek részvételével 1716. augusztus 5. Pétervárad, augusztus. 18. Belgrád, október 13. Temesvár visszafoglalásában vett részt. Orczy báróságáról ld. levelezését Pálffy Jánossal: Boy 29. II. Rákóczi Ferenc távollétében, Károlyi Sándor (1669-1743), kuruc generális és Pálffy János a szatmári béke létrehozója.

16581 – 1710), a „jeles vitéz” Boda Juliannával kötött házasságában valószínűleg a negyedik gyermekként 1669. szeptemberében született a Somogy megyei Orci faluban. A Vas megyei Csömötén született, feltehetően az Orczyakkal rokoni¹⁵ kapcsolatban levő, 1699-1715 között egri püspöki tisztséget betöltő Telekessy István Orczy Istvánt a püspökség jószágainak igazgatójává tette. A Rákóczi felkeléskor a kurucokhoz csatlakozó Orczy mindvégig kapcsolatban állt Pálffy Jánossal. Telekessy¹⁶ püspök Eger föladása után állott Rákóczi hűségére. A felkelés elbukása után a hűtlenné nyilvánítottak javainak összeírására nevezték ki Orczy Istvánt. Pályája ekkortól ívelt felfelé: Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánja lett, 1714-től húsz éven át a Német Lovagrend megbízásából jászkun kapitányként résztvett különböző törökellenes hadjáratokban. 1716-ban a Leibniz-cal barátságban lévő bibliofil¹⁷ Savoyai Jenő török ellenes harcaiban Temesvárnál és Péterváradnál a hadsereg élelmiszerszállítója.¹⁸ 1735-ben nagy része volt a Szegedinác

¹⁵ A rokonságra nincs adatunk. A XVII. században Csömötén éltek és voltak birtokosok az Orczyak. Orczy VIII. István végrendeletében csak annyit ír :„ ... nagy jó emlékezetű Méltóságos Egri Püspök Telekesi Provinciális Uramnak 16 Esztendeig szolgálatjában lévén...” Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, P szekció, 1607 Kállay család, Rokon és idegen családok 1.cs.12. tétel Orczy Lőrincz vagyoni ügyei. A továbbiakban: MNL OL., P és szám.

¹⁶ Telekessy Istvánra vonatkozó anyag: OL, P szekció 519., 20. csomó Telekessy=Tly. Nr. 1-63; Telekessy István és II. Rákóczi Ferenc viszonyáról a fejedelem írásaiban is olvashatunk.

¹⁷ ARNETH, A., *Prinz Eugen von Savoyen*, 3 Bde., 1864.; Otto STRADAL, *Der andere Prinz Eugen*, Wien, 1982.; Laurenz STREBL, *Große Bibliophile des 18. Jahrhunderts*, Wien, 1969. Savoyai Jenő könyvgyűjteménye ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár igen értékes részét alkotja. Leibniz állítólag azt mondta róla: „Er ist nicht nur ein Feldherr, er ist ein Philosoph im Harnisch.”

¹⁸ A Német Lovagrend Központi Archivumában megtalálhatók jelentései = DOZA, U 155/3. Berichte des von Orczy, 1716. junius; és v.ö. KISS József,

Péró-féle zendülés kevésbé véres befejeződésében.¹⁹ Ezzel a szolgálataival még inkább kiérdemelte a legfelsőbb állami és földesuri hatóságok bizalmát. 1736. június 8-án magyar királyi tanácsnökká nevezték ki és „orci” előnévvel magyar báróságra emelték. 1749. december 12-én Gyöngyösön halt meg.²⁰ Felesége az elzalogosított vagy a „Neoacquistica commissio”²¹ kezében lévő hatalmas birtokkal rendelkező Nyáry családból származó Petrovay Zsuzsanna (Ungvár, 1690. október 6. – Tarnaörs, 1737. április 2.) volt.²²

A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején 1702-1731, Budapest, 1979., 17.:, ... Orczy Savoyai hadseregében Temesvár és Pétervárad ostrománál száz katonával az egész tábor élelmezését végezte.”

¹⁹ Az adatok azt bizonyítják, hogy helyesebb, ha „elcsitításról” és nem leverésről beszélünk. Orczy érdemként járt kevés véréldozattal a felkelés. Ld. a 18. jegyzet Kiss József, *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején 1702-1731*, Budapest, 1979: Még pl. MÁRKI Sándor, *Péró lázadása*, Bp., 1893; UŐ, *II. Rákóczi Ferenc*, I-III., Magy. Tört. Életr. 51, 53, 54, sz., Bp., 1907 – 1910; UŐ, *Nagy Péter cár és II. Rákóczi F. szövetsége*, Ért. a tört. tud. köréből, XXIII. 6., Bp., 1913.

²⁰ A genealógiák szerint 1749. XII. 12-én halt meg Orczy VIII. István. Fia, Lőrinc Batthyány Lajoshoz írt levelének tanúsága szerint: „...tizenegy napi súlyos betegség után: 79 esztendő, 28-a praesentis Gyöngyösre Sz[ent] Bertalan Templomában le tétetni... 14-a X-br. 1749.” A gyöngyösi Szent Bertalan templomban lévő epitáfiumán így állt: „... kegyelmesen végezte be 1748. november 13-án vigaszt a fényben keresve.

²¹ Neoacquistica commissio, 1684-1707 között működött udvari bizottság. Feladata volt a törököktől visszafoglalt magyarországi területek birtokviszonyainak rendezése. A birtokosoktól megkövetelte a fegyverjog [a birtokadományozás egyik címe] megváltási összegének lefizetése mellett a tulajdonjog oklevelekkel történő igazolását is. A gazdátlanul maradt földekből a Habsburgok híveinek, főleg idegen arisztokratáknak és hadiszállítónak juttatott hatalmas uradalmakat. Működése sokban hozzájárult a Rákóczi-szabad-ságharc kitöréséhez.

²² Petrovay Zsuzsanna édesapja, Petrovay III. János Pest vármegye alispánja,

Anyagi körülményeit jellemzi, hogy leendő férje, Orczy István a maga költségén²³ temettette el elhunyt „sógorait”, Petrovay Jánost és Ferencet. A Petrovayak adósságaikat pénzhiányuk miatt a zálogba adott birtokok visszaváltási jogáról való lemondással fizették meg. Zsuzsanna 1708. január 18-án Császlócon Orczy Istvánval kötött házassága nemcsak a nagy korkülönbség miatt nem volt boldog.²⁴ Orczy gyakran hangoztatta „... szegény legény voltam, mindent magam törődésivel szereztem, ...valami kevés jószágot a Nyáry familia jószágából acquiráltam, azt magam faradtságával szerzett készpénzen vettem és váltottam a gyermekeim számára. ... mind Nemes Nográd, ugy kis Hont és Nemes Heves Megyében... a kiket is mind pénzemen váltottam...”²⁵ Vas és Somogy megyében birtokos familiáját ő katolikusnak tudta. Szülei lakóhelye a Kaposvárhoz közeli Orci falu, nem a gazdag nemesi rezidenciák közé tartozott. Az ügyes Orczy István és családja német birodalmi bárói

édesanyja, Nyáry Zsuzsanna, Nyáry Zsigmond és Melith Mária Anna leánya volt. Négy fiúk és egy leány gyermekük, Zsuzsanna született.

- ²³ Az idézet lelőhelye Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Az Orczy család levéltára, P szekció 520, Miscellanea, 12. cs. Debita Susannae Petrovay, Stephani Orczy conthoralis= DSP. Nr.1-59.1759. Tovább: MNL OL, DSP: „... az vitézljő Iffjú Petrovay János uramat a midön ... el takarítására sem magának, sem Feleségének szüksége nem lévén, folyamottunk Tekintetes Nemzetes Vitézljő Orczy Istvány Uramhoz, mind az szegény Urhoz való Atyafiságát contestálni kívánván, mind Keresztényi tisztit s' hivatallyát maga előtt viselvén, az ... temetössére adott 218... magyar forintokat és 64 pénzezet ... summaja 244 f [orint] 83 [...]” Petrovay IV. János feleségének, Botytyán Máriának elismervénye.
- ²⁴ H.KAKUCSKA Mária, *Oh, Te szeghiny Orczy, ha Te miég aszt tudnád...= Ámor, álom és mámor : A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Universitas Kiadó, Bp., 2002. 491-499.
- ²⁵ MNL OL, Orczy család levéltára, P szekció 519, Familiaris, Orczy Barones=BOy Nr. 1 - 226. 1526-1840. Nr. 41.Továbbiakban: Boy és szám.

rangot 1731-ben, 1736-ban magyar báróságot kapott. Nem vitték feljebb – rebellisnek ítéltettek és a bécsi Staatsarchivban megmaradt Pergen-akták²⁶ bizonyága szerint, mindig megfigyelés alatt tartattak.

A protestáns Rádayak kezdetben lutheránusok voltak, majd reformátusokká lettek. I. Gedeon (1713.október 1. – 1792. július 6.) tízévesen került a pozsonyi evangélikus gimnáziumba, Bél Mátyás²⁷ felügyelete alá. Itt ismerkedik meg a festő Mányoki Ádámmal,²⁸ akivel aztán a protestáns iskolai szokásoknak megfelelően együtt peregrinált Németországba. Az ekkor kálvinista Berlinben töltött egy évet és ellátogatnak 1732-ben Daniel Ernst Jablonskival²⁹ Odera-Frankfurtba is. Apja, Ráday Pál halála szakképzéséért félbe külföldi tanulmányait.

VIII. Istvánról még olyan feltételezés is akad, hogy nem tudott írni-olvasni. Biztos, hogy nem vesztegetett sok időt könyvek beszerzésére, gyűjtésére. Alországbíróként analfabéta nem lehetett, írástudását tanúsítja néhány sajátkezű levele. Valószínűleg Kőszegen járt iskolába. Nem tudjuk, a magyaron kívül, milyen fokon beszélt más nyelven. Versírással nem foglalkozott. Ránk maradt irataiból kemény ember áll előttünk. Petrovay Zsuzsanna a jóval fiatalabb, művelt és szép, ám könnyelmű felesége által elmulatott

²⁶ Österreichische Staatsarchiv, Polizeihofstelle, Pergen-Akten, Personalien. (Hajdanvolt kutatásaim idején a régi jelzetekkel megkaptam az un. Pergen-akták Orczyakra vonatkozó iratait.)

²⁷ Ld. az 1. jegyzet *i. m.* 2. tanulmányát: BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Gedeon tanulóévei*, 18-37.

²⁸ Mányoki Ádám (1673–1757) a magyarországi barokk festészet jelentős alakja, II. Rákóczi Ferenc udvari festője és diplomatája. Pl.: BUZÁSI Enikő, *Mányoki Ádám (1673-1757) monográfia és katalógus oeuvre*, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2003.

²⁹ Daniel Ernst Jablonski (1660-1741) német református teológus, porosz udvari lelkész, tudományszervező, hebraista, diplomata.

pénzen „... Tatar Rabsagabol is megh kellett volna minden hazam nepevel s Gyermekimmel szabadulnam eni Sumán,...”³⁰ írta elkeseredetten. Egyetlen fia katolikus nevelését az újonnan alakult rend, a piaristák gondjaira bízta. A jó kapcsolat generációkon át megmaradt, a családi archivum rendezését is egy rendtagra bízta. Édesanyja, Petrovay Zsuzsanna 1729-ben³¹ férjéhez írt leveléből csak annyit tudunk meg, hogy Lőrinc fiuk valahol távol a szülői háztól tanult: „... örömet tudnam, ha hogy kigelmed Elejiben szekeret mikor külgem mivel az Lörinckét is kikel hozatni,...” Az 1726-1730 között vezetett piarista anyakönyvekből kiderül Pesten kezdett tanulni; 1731-1733-ban Nyitrán, majd 1734-ben Gyöngyösön. Felnőttkori magatartásának megfigyelhető sajátosságai, a látványosságtól való tartózkodása, a mindenáron való hatás-keltés elutasítása, a történelem iránti érdeklődése, a nemzeti érzelmet, nemzeti hovatartozást kifejező viselkedésének gyökere a történelmoktatás hiányát történelmi tárgyú darabok bemutatásával pótolni kívánó iskolai színjátszásban is található. Az erkölcsi nevelés, a jó kiállítás, az érthető beszéd, a jó gesztikuláció és a nyilvános szerepléshez szükséges merészség elsajátítása bármilyen közéleti (politikai) funkciójában hasznára lehetett – nemcsak – Orczy Lőrincnek. Kapcsolata a renddel tanulmányai befejeztével is fennmaradt mecénássága és irodalomszervező funkciója miatt (Horányi Elek, Révai Miklós, Koppi Károly, Zimányi Lajos), majd utódai piarista nevelésének okán.³² Filozófiát 1735-ben Budán hallgatott. De hol tanulta a geometriát, a vizimérnöki tudományt, a folyamatszabályozást, az egészségügyi biztosságot? Ma is megtalálható

³⁰ MNL OL, DSP, 9.

³¹ MNL OL, DSP 20.

³² H.KAKUCSKA Mária, *Az Orczy család és a piarista rend=A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Kiadója, 2010, 462-468.

a dokumentumok között a lengyelországi pestis idején készült karanténház alaprajza. Sajátkezű életrajzában³³ büszkén emlegeti törökverő, katona ősapjait: Gergelyt (IV., ca.1658 – 1710), Istvánt (VIII.). Ott volt Mária Terézia koronázásán. Ő először az úgynevezett sziléziai háborúban, 1741-ben fogott fegyvert az általa kiállított katonák élén,³⁴ Majd a Hétéves háborúban (1756-1763) vezette a jászkun huszárokat. Hadik András berlini kalandjában is részt vett. Lőrinc kimondottan képzett – sokoldalúan képzett, művelt – ember, alárendeltjeinek gondoskodó felettese volt. Visszavonulásával a katonaságnak, a közéletnek azonban nem mondott búcsút: 1764-től Abaúj vármegye adminisztrátora, majd főispánja 1867-1874-ig,³⁵ illetve folyamszabályozó 1772-1782 és egészségügyi biztos 1766-1771 között. Megelégette II. József újításait, kortársai gáncsoskodásait vagy komolyabban vette a verselést, a könyvgyűjtést? Pártfogoltjai között volt Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Barcsay Ábrahám, a Bessenyei testvérek: György és Sándor, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós. Meg kell említenünk Kassa városát: az ő főispánsága alatt épül épült a vármegyeháza. Hívó ember volt, katolikus templomot is épített,³⁶ de a felekezeti elfo-

³³ MNL OL, P 520, 1082-1840, Miscellanea Acta comitatus Abaujváriensis=ACA. Nr.1-847. 1725-1807., ACA 826. Tovább: ACA és szám.

³⁴ MNL OL, P 520 Orczy család Militaria Laurentii Orczy= MBO 1-40. 1740–1781. Itt található a tiszttartó, Püspöki Ferenc levelei Orczy VIII.Istvánhoz, aki szeretné, ha egyetlen fia minél előbb haza jönne külföldről.

³⁵ MNL OL, ACA 826.

³⁶ H. KAKUCSKA Mária, *Hitélet az Orczyak körében és a velük rokon családokban = Az áhitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, Szerk. BOGÁR Judit, Pármány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2013.,109-118; 112. Helyesbítenem kell a számozást, ha minden családtagot beszámítunk, akkor Nyáry IV. Krisztina és nem a III., mint a tanulmányban számoztam (kihagyva a mellékoldali családtagokat).

gultság nem jellemző rá. Első felesége Podmaniczky Judit (1716 – 1755), evangélikus volt. Familiájában találunk számos példát, egyik rokona, Nyáry IV. Krisztina³⁷ első férjével, az evangélikus Thurzó Imrével kötött házasságakor Alvinczi Péter³⁸ volt az eskető lelkész. Második házastársa a katolikus Esterházy Miklós nádor volt. A magyar ellenreformáció feje, Pázmány Péter³⁹ esztergomi érsek eskette őket. Vallási türelmének alapjai itt (is) keresendők? A hit nem azonos a felekezettel.⁴⁰ Soha nem felekezetet szolgált, hanem a keresztény egyházat. Irataiból, megjegyzéseiből vallási türelem árad. Legjobb barátai Barcsay Ábrahám, Jankovich III. Miklós és a protestánsok vezér alakja Miklós, a versben megénekelte kenyerespajtás és sógor, Beleznay Miklós(? – 1787). Támogatottjai között ott volt verseinek kiadója, a piarista Révai Miklós, a jezsuita Illei János; az álláshoz juttatott Batsányi János, a távoli rokon, református Kazinczy Ferenc.

Ráday Gedeon bibliofil könyvgyűjtő volt,⁴¹ Orczy Lőrinc könyvszerető. Nem tudunk olyan esetről, amikor Orczy egy könyvritkaságot vagy speciális kiadványt kívánt volna megszerezni. Számára a mű vagy a szerző lehetett fontos, nem a kötet sajátossága, különössége.

³⁷ Ld. 35. jegyzetben említett mű, 110-111.

³⁸ Alvinczi Péter (1570-1634) református lelkész, hivatkozó. Pázmány Péter legnagyobb ellenfele.

³⁹ Pázmány Péter (1570-1637) protestáns szülők gyermeke, kamaszkorában katolizál, jezsuita szerzetes, egyetem alapító esztergomi érsek, a magyar katolikus megújulás leke, egyházi író.

⁴⁰ A hit-felekezet-vallás kérdéseiről a 35. jegyzetben *i.m.* a 114-115.

⁴¹ SEGESVÁRY, *i.m.*, 96: „Minthogy Lötse hozzátok közel van, reményelem, hogy azon az tájon meg fogod szerezhetni számomra Gyöngyösi munkájának legrégibb lötsei editióit, ... vagy ha az nem lehetne is már található, legalább az lötsei legrégebb editiói közül valamelyiket, 3. Benyitzkynek az leges legrégebb , sőt ha lehet, az legelső editióját.”

Segesváry Viktor⁴² a Ráday Könyvtár aranykorát az 1733 - 1792 közötti hatvan évre, Ráday I. Gedeon gyűjtő időszakára tette. Nem idézem a Ráday könyvtárat tárgyaló, elemző művek hosszú sorát, megállapításait, hiszen mindenek ellenére napjainkban is működő, jól behatárolható gyűjtőkörű, hungarikákat is tartalmazó könyvtárról beszélünk. Bárki használhatta, látogathatta egészen a tragikus 2019-es év nyaráig a műemlékkönyvtárat is. Segesváry Viktor „korszakokra”, gyűjtőkre bontva elemzi, mekkora állománnyal rendelkeztek a Rádayak.⁴³

Az Orczyak állítólagos 8200 db könyvét Hóman Bálint – Szekfű Gyula⁴⁴ feltételezése szerint „... az öreg Lőrinc tábornok és ennek fia szedte össze”, ennek azonban (még) nincs hitelt érdemlő dokumentuma. A fennmaradt hagyatékukból az sem állapítható meg, I. Lőrinc idejében folytak-e a nagy beszerzések, vagy fiai, I. József és I. László idejében. Az 1988-tól folytatott kutatásaim során az Orczy-archivum sérülései, a veszteségei meghatározhatóbbá váltak,⁴⁵ a hiányzó *dokumentumok* jelentős részének mai lelőhelye ismertté lett. Bebizonyosodott, bárhol is legyenek napjainkban az „előkerült” iratok, az elsőnek tekinthető rendezés nyoma, a vörös krétás, három betűből és numerusból álló jelölés mind a mai napig megtalálható mindegyikükön. Némelyikük, jelenlegi tárolási helyüktől szintén függetlenül, fekete tintás, az 1840-es évekbeli rendezés-félére utaló nyomokat is hordoz. Nem tudjuk, ki és mikor végezhetett efféle munkálatokat. A levéltár valamikori öre(i) több feladattal, például a titkárral és a család jogi képviselőjével is meg

⁴² SEGESVÁRY, *i.m.*, 69-224.

⁴³ SEGESVÁRY, *i.m.*, 41-312.

⁴⁴ A 9. jegyzetben említett Hóman-Szekfű mű.

⁴⁵ A fennmaradt Orczy-hagyaték nagyon hiányos voltáról H.KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc hagyatéka ismeretlen versei és tűz nem szelektáló pusztításáról*, MKSZ, (118.) 2002. 1.sz. 74-80.

volt(ak) bízva. A család szempontjából a könyvtárosi lehetett a legkevésbé fontos.

Orczy Lőrinc könyvtáráról Batsányi János 1786-ban írt levelében⁴⁶ olvashatunk és mintha több könyves helyre is utalna: „... Nagyságod őrsi könyves-házában találtam olyan némely könyveket is, melyek kétszer, háromszor is meg vannak. ...” Orczy Lőrinc *Leveleskönyvének* 1769. áprilisi bejegyzése „Gyöngyössi Épületemhez vagy 600. szálfára, és 50 000. Sindelre leszen szükségem. ...” talán Fekete Nagy Antal, az Orczyak levéltárának fondálójá által említett könyv- és levéltár épület munkálataira vonatkozik. Gyöngyös város tanácsa 1723-ban ajándékozta a területet egyik földesurának, Orczy VIII. Istvánnak, amelyen a kastély jelenleg is áll [Mátra Múzeum]. Közvetett adataink sincsenek könyvek Tarnaórsról való elviteléről és Gyöngyösre költöztetéséről. Batsányi 1786-os levele és Orczy Elemér 1934-ben felvett Jegyzőkönyve⁴⁷ az Orczyak két könyvesházának, egyet Orczy Lőrinc tarnaórsi rezidenciájában és egyet Gyöngyösön, idősebbik fia, I. József tartózkodási helyén, látszanak megerősíteni. A könyvtár(ak)nak nyoma, említése azonban nincs, csak a levéltár helyének változása követhető nyomon.

Orczy Lőrinc halála után örököse és a család feje idősebbik fia, Orczy I. József⁴⁸ lett. Az ő fiaival, II. Józseffel (erdőkövesdi), II. Lőrincsel (gyöngyösi), II. Lászlóval (tarnaórsi 1787. június 20. – 1880) és I. Györggyel (újszászi 1788. július 23? 27 – 1871) négy ágra szakadt a család. Orczy I. Lőrinc fiatalabbik fia és utóda az

⁴⁶ *Leveleskönyv*, 90, 106. (Batsányi levele eredetileg a Figyelő VII. 314. jelent meg).

⁴⁷ Orczy Elemér leltárába való bepillantást köszönöm az Orczy család tagjainak.

⁴⁸ Orczy I. József (1740. 09. 20.- 1804. 12. 14.) költői hajlamú örökös. Hagyatékának egy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirat-tárában a Tört. 4-r. 27.; a kérdéses anyag 4-r 41 jelzet alatt található.

abauji főispánságban, I. László házassága gyermek nélküli maradt. A régi magyar jogszokás szerint a levéltár őrzőjének a legidősebb ág képviselőjének, az Erdőkövesden rezidáló II. Józsefnek (1779. július 15 – 1819. december 30) kellett volna lennie. Ez együttjárt volna az iratok elszállításával. A levéltár azonban továbbra is Gyöngyösön maradt a fiatalabb 2. ágnál, II. Lőrincnél (1784. február 1 – 1861. február 16), – feltehetően apjuk, I. József könyvtára is. I. Lőrinc „örsi könyves-háza” minden bizonnyal Tarnaörsön maradt, II. Lászlónál. Joggal feltételezhetjük, hogy a „függetlenedő családfők” mindegyike rendelkezett egy-egy saját, személyes könyv- és „irattárral”. Az örökösödés menetének megfelelően, Orczy II. József 1819-ben bekövetkező halálával immár jogszerűen is a második fiú, II. Lőrinc, az aradi főispán következett. Most már „jogosan” maradt az archívum Gyöngyösön. Egyelőre nincs pontos adatunk, Fekete Nagy Antal is csak „a század második felére” teszi – valószínűleg II. Lőrinc 1861-ben történő elhunytát követően, elszállították az archívumot a legfiatalabb fiú, I. György⁴⁹ újszászi székhelyére, ahol tűzvész is pusztította őket. Rendezés céljából bekerültek valamikor a budapesti Piarista Rendházba, onnan a MNL OL-ba, ahol 1959-ben készült el a fondálás munkájával Fekete Nagy Antal. Könyvekről, könyvtárakról nem esik szó. Az Orczyak, különösen a költő „mecénás” I. Lőrinc és I. József könyv- és kultúra szeretetéről több adat is rendelkezésünkre áll, míg I. László tájszeretéről a pesti homokon az 1797 körül létesített – ma már újra – Orczy-kert tanúskodik.⁵⁰

Márki Sándor, a tudós aradi történész a város nyilvános könyvtáraitól írt tanulmányának részletes rangsorában elsőként említette

⁴⁹ Az „unalmasnak” is minősíthető I. György a Jénai Minerológiai Társaságnak tiszteletbeli tagja volt.

⁵⁰ Orczy-kert neve valamikor Asztalos János Ifjúsági Park is volt.

a „Lyceumi könyvtár”⁵¹ egyik részét, „a törzskönyvtár”-at, Arad szabad királyi város adományát, az úgynevezett Orczy-könyvtárat, ... mely 7078 számozott, 1049 számozatlan s 998 kettős kötetet, továbbá 131 térképet, összesen tehát 9125 kötetet és 131 térképet tartalmaz. E becses gyűjtemény eredetileg Gyöngyösön volt elhelyezve s a báró Orczy-család egyes tagjainak, különösen Lászlónak s a két Lőrincnek tudományszeretetéséből keletkezett. ...” Ez így nagyon biztatóan hangzott, csak éppen nem lehetett kézbe venni egyetlen kötetet sem.

Az Orczy-könyvtár megtalálásához Arad várossá nyilvánítása volt a kulcs. Orczy VIII. István és I. Lőrinc életében a família rezidenciája nyáron Tarnaörsön volt. Gyöngyösön a leendő utód, azaz I. József lakott. Lőrinc és két fia életében a gazdaságosságot is szem előtt tartva tarthatták az iratokat, illetve József könyveit Gyöngyösön. Az idősebbik fiú, Orczy I. József – mintegy megörökölte apja pártfogoltjait – könyvgyűjtő volt, sőt verselt is ellentétben Ráday Gedeon fiával. Az ő halála után a „takarékos” gyakorlatnak is köszönhetően maradhatott őrzője a könyv- és levéltárnak a második fiú, a gyöngyösi kastélyt öröklő II. Lőrinc.⁵² 1830-tól 1836-ig az aradi főispáni tisztelet látta el. Tevékenysége jelentős volt Arad számára, az ő közbenjárása is hozzájárult a szabad királyi város rang elnyeréséhez. Orczy II. Lőrinc és az általa vezetett kíséret 1834-ben hozta az oklevelet. A város polgári lakossága a Városháza előtt fényes, fáklyás menettel való fogadást rendezett tiszteletükre. II. Lőrinc megvakulása miatt 1836. augusztus 9-én lemondott hivataláról. Feltételezhető, hogy az archívum és könyvtár e sajnálatos

⁵¹ MÁRKI Sándor, *Arad vármegye és Arad sz. kir. város története*, I – II., Arad, 1892 – 95.

⁵² Orczy II. Lőrinc (1784. 02. 01. - 1861. 02. 16.) felesége Batthyány Teréz, leányuk Anna, Nina (1810-1879) férje Szapáry József volt. Ld., MNL OL, P 525, Processualis, 10.cs. Nr. 20. 1843. aprili.

eseményt követően is Gyöngyösön maradt. Arad városának feltételezhetően II. Lőrinc főispáni minőségében a várossá nyilvánítás alkalmából ajándékozhatott könyveket. Ezt a familia tudtával, bejegyzésével tette-e, nem tudni, minthogy az sem, mennyit és mikor adományozhatott. A családi levéltár őrzőhelyét, a gyöngyösi kastélyt II. Lőrinc leánya örökölhette ugyan, de az iratok megőrzési jogát nem, ezért és a fiú örökösök életkorproblémája miatt szállíthatták az archívumot Újszászra.

Segesváry Viktor összehasonlításunk vezérfonalaként használt művében⁵³ írja „A kor – Széchényi és Festetics mellett – harmadik világi és főrangú gyűjtője [Teleki Sámuel] tehát akkora összeggel segítette ki a köznemes Rádayt, mely annak egy évi jövedelmével volt egyenlő. Ez a tény feleslegessé tesz kettőjük anyagi ereje között minden összehasonlítást.” Nemcsak a köznemesi létéről van szó, hanem általában a magyar nemesség „pénztelenségéről”. Orczy Lőrinc jól gazdálkodott, sőt pénz hitelezésével is eredményesen foglalkozott, például a Károlyiak, Grassalkovicsok vettek kölcsön pénzt tőle, de mégis kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló készpénz. A még nagyon gazdagnak tartott I. Lőrinc halála után két fiának, I. Józsefnek és I. Lászlónak gondot jelentett három leánytestvérük – Anna, Mária és Teréz – örökségének kifizetése. 1804 decemberében ráadásul végrendelet nélkül váratlanul elhunyt I. József. Hatalmas adóssággal⁵⁴ hagyta magára feleségét és hat gyermeküket. Berényi Borbála jó gazdálkodással lényegesen csökkentette az adósságot. A birtok tovább aprózódását sikerült azzal megakadályoznia, hogy a leányágot nem a megillető birtokrész átadásával elégítette ki, hanem egy közös családi pénztárból

⁵³ SEGESVÁRY, *i.m.*, 259- 260.

⁵⁴ MNL OL, P 525, Processualis, 1548-1859. 8. cs. Nr. 18. Diversi processus familiae Orczy. XVIII-XIX. sz. különböző perbeli feljegyzések.

kézpénzzel egyenlítette ki.⁵⁵ A csődeljárás mindezek ellenére elkerülhetetlen volt. Az Orczy családon belül valamikor 1841–42 körül pereskedés indult. ⁵⁶ A per további irataiból kiderül, a pesti ház eladásánál többről volt szó. II. Lőrinc egyetlen gyermeke VI. Anna volt. A család férfitagjai látszólagosnak, emellett jogtalan-
nak is tartották házeladást, mert a fiágot illető, elidegeníthetetlen dolgokra vonatkozott.⁵⁷ Ezek az események ismeretlen mértékben érintették a família archívumát-könyvtárát. Orczy Anna a kastély épületének használatát örökölhette, de elidegeníthetőségét és az archívum őrzésének jogát nem. Gondot okozott továbbá, II. Lőrinc két életben maradt fivére közül az idősebbiknek, II. Lászlónak a fiai jóval ifjabbak voltak a legfiatalabb fivér, az újszászi I. Györgyénél. Ezért is módosíthattak az örökösödési rangsoron. Az iratok és könyvek költöztetése ellen szolt az Orczy család gazdasági nehézségei mellett a per is.

II. Lőrincen kívül Arad vármegyével, illetve a vidék fejlesztésével I. László – a négy fiú nagybátyja – a temesi bánóság biztosaként került kapcsolatba a töröktől újra visszacsatolt vidék felmérésével, betelepítésével. Ő kölcsönözhetette nevét az Aradhoz közeli, 1785-ös alapítású községnek, Orczifalvának, Orczydorfnak, – manapság Orțișoarának –, melynek lakói többségükben német ajkú betelepítettek voltak. Sem a családi levéltár budapesti törzsanyaga, sem a nagybányai, sem a hajdani piarista Rendházban őrzött töredék nem őrizte az örökös nélküli I. László és II. Lőrinc személyes hagyatékát. Kutatásaink idején kapott levéltárosi információ szerint sem

⁵⁵ MNL OL, P 525, Processualis, 9.cs. Nr. 19. Cassa communis Orczyana, 1834-1841.

⁵⁶ Ld. 54. jegyzetet.

⁵⁷ MNL OL, P 525, Processualis, 10. cs. Nr. 21. Status causarum Orczyanarum, XIX. sz.

temesi bánsággal, sem főispáni működéssel, sem könyvajándékozással kapcsolatos iratok nincsenek Aradon.

Eckhardt Sándor⁵⁸ és Szarvasi Margit⁵⁹ is írt Aradra került könyvekről, könyvtárakról. Ők francia könyveket emlegetnek. Tulajdonosaiknak a kor híres-hírhedt házaspárját, gróf Csáky Istvánt (1741–1810) és Erdődy Júliát (1747.k. – 1809.k.) nevezte meg.⁶⁰ Utalnak azonban az Orczyak könyveire is, melyeket a Művelődési Palotában őriztek. 2002-ben az Orczy-könyvek a Megyei Könyvtárban [Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol”] kutató-kereső olvasó elől bújkáltak, kutató véletlenül se kaphatott kézbe egyet sem, akár szerző, akár cím vagy megjelenési év szerint kérte őket. A különböző levéltárakban tett látogatások alkalmából összeállított lista alapján az aradi levéltárban kért és megkapott iratcsomóról⁶¹ kiderült, „kölcsonzó cédulák” is vannak benne. 1864-ig „könyvtárnyi mennyiségű” könyvet Gyöngyösön őriztek.⁶² A család vagy általuk valamilyen megbízott személy(ek), legalábbis az 1822–1864 közötti időszakban olyan gondosan ügyelt(ek) a könyvekre, hogy még a családtagok nevére is „kölcsonzó jegyet” állítottak ki hol magyarul, hol németül, ritkábban latinul. Általában

⁵⁸ ECKHARDT Sándor, *Az Aradi Közművelődési Palota francia könyvei*, Arad, 1917., 5-25. 2003-as évek körül „Kultúrpalota”-ként hívták.

⁵⁹ SZARVASI Margit, *Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., 1939. (Az OszK kiadványai, Szerk. RÉDEY Tivadar, VII., Magánkönyvtáraink a XVIII. században) 56.

⁶⁰ GRANASZTÓI Olga, *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében* = MKSz, (116) 2000. 1.sz. 43-69.

⁶¹ Archivele Statului Arad, Fondul Familial Orczy- Vásárhelyi, Arad, 1781-1856. Despre documentele din Fondul familial Orczy-Vásárhelyi, Nr. 5. Evidența parțială a bibliotecii Orczy Vasarhelyi: liste și fișe despre cărțile existente, respectiv împrutate./ mss.rig., l. latină, maghiară, germ., franceză. Dantele extreme f.d.f. hoc. Tovább: ASA és szám.

⁶² Részletesebben *i.m.* 8. jegyzet.

az elvivő személyét az „Ujszászi uraság”, vagyis I. György személyében nevezték meg. Gyöngyösön állították ki azt a cédulát, melyet a könyvek – számunkra még névtelen – felügyelője állított ki. Az egyik legérdekesebb, dátum és a kiállításhely nélküli cédulán életviteléről és könyvgyűjtő szenvedélyéről hajdan írhatta „Gräfin Steffen Csáky”, azaz Erdődy Júlia grófnő neve áll.⁶³ Csáky és férje Orczy I. Józsefnek illetve Lászlónak is kortársa volt, minden további nélkül kapcsolatba kerülhettek egymással. A szabados életű Erdődy Júlia éppen a libertinus irodalom két olyan művét kérte el, amelyek meglétét feltételeztük volna saját könyvei között. A „kölsönzőjegy” kiállításának dátuma legkésőbb 1809-re tehető: Erdődy Júlia 1809 körül már elhunyt. A család még emlékét is igyekezett kitörölni a hajdan élt grófnőnek.⁶⁴

A néhány „kölsönzőjegy” könyvek létét és családtagokon kívüli, a családhoz nem szorosan tartozó személyeknek is kölcsönzött olvasnivalóval mintegy „kölsön könyvtári” működését is mutatja. A cédulák sajátossága nem egyszeri használatra készült volta; a hajdani kölcsönzéshez képest történt változásokat akár egy év múltával is korrigálták: a visszahozott művek címét, darabszámát, visszaküldőjét, esetenként a jelzetet is felírták. A kölcsönzőcédulák elenyésző töredéke maradhatott ránk a körülbelül 50 darabbal. Fel tűnő még a némelyikükön lévő, későbbi, más kézzel, ceruzával készített magyar megjegyzések, mintegy kontrollként a kötetek

⁶³ Erdődy Júlia nevére állították ki: „–Collection complete des Oeuvres de M. Crebillon le fils. 7 tome, La Paix de l' Europe, ou project de pacification generale, Henriette Vindtanus(?) ou la Coquette abeste(?), Le conversations d' Emilie, L' homme Moral ou l' homme Considerá?, Le Parnasse libertine, Le Christianisme de voilé”

⁶⁴ Kazinczy megfogalmazásában „... Csáky Istvánné szerencsétlen feleség és forró vérű asszony vala. ...” KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987., 227-228.

hollétéről. A kölcsönzés helye a dátum részeként vagy az elismervény megfogalmazásában általában szerepel.⁶⁵ Nincs 1861/64 utáni „kölcsönzőcédula”. Az(ok) a töredékes, kézírásos könyvjegyzék(ek), amely(eket) ma az aradi a levéltárban őriznek,⁶⁶ már nem csak az Orczyak könyveit tartalmazzák, hanem „Az Aradi Kir. [ályi] Főgimnázium Orczy–Vásárhelyi könyvtár” tulajdonát képező köteteket is. Írója dátum nélkül, gyöngybetűs írással valamikor 1861 után és 1906 között vetette papírra és megkísérelte, legalább is egyes oldalakon, a Kézdi Vásárhelyi János⁶⁷ hagyatékából származó könyvektől elkülöníteni. A megadott jelzetek természetesen nem egyeznek a hajdani, gyöngyösi kölcsönzőcédulás katalógus adataival. A várossá lett településnek gimnáziuma lett és a könyvet az iskolának ajándékozta tovább. A királyi várossá lett Arad fejlődését adományozók is elősegítették, akik a családi vagyont az Arad megyei oktatás fejlesztésére hagyták. Az összegnek kamataiból a rászoruló diákok segélyezése mellett építették fel a Líceum, a Magyar Királyi Főgimnázium épületét is. A Líceumban, amelynek alapkövetelénél báró Eötvös József, az akkori kultuszminister is jelen volt, 1873-ban indult meg az oktatás Sváby Pál igazgatása alatt. Ez alkalomból a város az iskolának ajándékozta az Or-

⁶⁵ „Aus der Freyherrlichen Orczyschen Büchersammlung ausgeborgten habe erkennen, Gyöngyös den 5ten August 1828, Johanna Herta N...” vagy „Quit[t]ungen aus der Schönen Bücher 8. und 9. Lieferung N° 212 und 213 aus der Baron Orczyschen Bibliothek zugenom[m]jen. Gyongyos den 13. Februar 834, Michael Fischer mp.,” a másik név kibetűzhetőségét a sorok töredékessége is olvashatatlaná teszi. Orczy I. Ferenc (1820–1877) ezredes, az újszászi ágból, latinul kölcsönöz: „Hoc ex Bibliotheca Familiae nostrae me excecisse recognosco Gyöngyösini, die 28a Sept. 834. L.B. Franciscus Orczy, mp.”

⁶⁶ Ld. 61. jegyzetet.

⁶⁷ Kézdi Vásárhelyi János jr. (18001–843) közéleti tisztségei mellett irodalommal is foglalkozott, verselt is. Tevékenysége Arad szempontjából volt fontos.

czy-könyveket.⁶⁸ Az iskola 1919-től román nyelvű tanintézet lett. A pecsétek tanúsága szerint innen a könyvek elkerültek a Kultúrpalotába, ahol 1913-tól a közkönyvtárat – nem utoljára költöztetve – elhelyezték. A Kultúrpalotában létesített intézmény a Kölcsey Egyesület által létrehozott könyvtár utóda volt. A könyveket az 1980-as években – még egy kitérőt beiktatva szállították jelenlegi helyükre, a Megyei Könyvtár (Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol”), az eredetileg mezőgazdasági kamara számára tervezett épületbe. 1945 után többek között a kommunista párt székháza volt, a román és magyar nyelvű pártlap szerkesztősége. Ide kerültek a gróf Csáky István–Erdődy Júlia házaspár francia könyvei is. Márki Sándor leírásából is tudjuk, hogy az Orczy-könyvek valamivel előbb kerültek a Líceum tulajdonába, mint a Vásárhelyi családé. Az 1903 körüli években hivatalosan még nem tekintik egyesítettnek az Orczy és Vásárhelyi családok által adományozott könyveket. A Kara Győző által miniszteri rendeletre 1898–1906 között elkészített, szintén kéziratos, mára már csonka katalógus,⁶⁹ utalást sem próbál tenni a kimondottan Orczy-könyvekre. A jegyzék csonkaságát gondos kezek idézték elő a 407–422 és a 427–448 terjedő lapok kitépésével. A könyvtár mai betűrendes szerzői vagy tárgy- szó katalógusában már nincsenek benne a régi és a 18. századi könyveket nyilvántartó cédulák. A hajdani jelzet alapján nem lehetett kikérni a műveket, csakis szerző és cím segítségével, hiszen az „A. D. Xenopol” Könyvtárban új, hat számjegyű jelzetet kaptak. Az Arad megyei könyvtár „Patrimonium”, azaz a régi nyomtatványok tárának minősülő részlege, a híres-hírhedt Csáky István-

⁶⁸ Arad olyan helyi családi könyvtárakat is örökölt, mint a fentebb említett Vásárhelyi családé 1873 körül, s ezeket később szintén a Líceumnak, azaz a Főgimnáziumnak adta tovább.

⁶⁹ KARA Győző, *Az Aradi Orczy-Vásárhelyi Könyvtár alapleltára 1898-1905*, Kézirat.

Erdődy Júlia házaspár⁷⁰ francia könyvei mellett a hajdani megyei arisztokráciáéit, a Bohus, a Vásárhelyi és Atzél családok köteteit is őrzi. Ezeknek azonban a ma is követhető nyilvántartásuk mellett, a katalóguscédulák szakszerű könyvtárosi leírása utal a hajdani tulajdonosaikra. A hajdani jelzet alapján nem lehetett kikérni a műveket, csakis szerző és cím segítségével, hiszen az „A. D. Xenopol” Könyvtárban új, hat számjegyű jelzetet kaptak. Szerző vagy cím szerint kikért régi könyveket az ő gyűjteményükből kapott. A hajdani katalógizáló könyvtáros számozásának rendszertelensége következtében bizonyos mennyiségű könyv átlapozása és hosszabb idő elmúlása mellett a „fátum Bruder”⁷¹ segítségével kellett a „szisz-téma” felfedezéséhez: egy adott számsortól kezdve nem érdemes kézbe venni a régi köteteket, bármennyire is érdekesek, mert nem az általunk keresett gyűjteménybe tartoznak. A „rendszertelenség” jó példája az Orczy-könyvek közé ékelődő egy-egy, nem is nagyon hasonló kötésű Vásárhelyi János-kötet, aki általában beírta nevét könyveibe. A Csáky-könyvek egy pillantással megkülönböztethetők az Orczyak világosabb bőrkötésű, gyakran virágmintás, nem ritkán a nemzeti színeket felhasználó belső papír anyagától. Az Orczyak könyvei külső kötés szerint kilenc egymástól jól elkülöníthető csoportba sorolhatók. A legkorábban beszerzett művek fehér pergamen kötést kaptak. Ezek és a barokkos, arany nyomással díszített, sötét bőrbe kötött könyvek lehettek először VIII. István, majd Lőrinc tulajdonában. Sok esetben nem különíthetők el egymástól. A kiadás dátumából ítélve még Orczy István szerezhette be jónéhányukat és a jó gazdálkodásban példaként szem előtt tartva

⁷⁰ A Csáky-Erdődy házaspárról GRANASZTÓI Olga, *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*=MKSz, (116) 2000. 43-69., még a 16. jegyzetet.

⁷¹ Orczy Lőrinc barátjának, Jankovich III. Miklósnak írt egyik leveléből való idézet.

öt, egyetlen örököse minden megkülönböztetés, különbségtétel nélkül vette át a könyveket. A gyakran francia nyelvű, gazdag aranyozású kötetek nem irodalmi, hanem vallásos, filozófiai, történelmi és hadi tárgyúak voltak. Orczy Lőrinc lovassági ezredes, azaz jászkun kapitányként, mintegy hivatalból vásárolta a köteteket. Kapcsolatba kerülvén a fellendülő irodalommal, folytathatta apja megkezdett könyvbeszerzéseit. Tanuságai a sötét bőrkötésű kötetek, gazdag, arany nyomású, barokkos virágdíszítéssel a gerincükön. Ilyen a kötés stílusában VIII. István *Bibliájához* hasonlító, ám a kevesebb használat miatt napjainkban sokkal jobb állapotú *Index librorum prohibitorum*. Létezik egészen sötét, kimunkálásban nem olyan szép vastagabb bőrkötés-típus is. A bőrkötések egy csoportját jelentik az egészen sötét, nagyon finom barna bőrből, zöld-ese tenként feketeszínnel márványozott kötések. Gerincük is gazdagon aranyozott, de ez kopástól, egyéb sérüléstől mára eltűnhetett. Az aransárga, nagyon finom bőr felhasználású kötés három variációja a megjelenés, beszerzés időpontja miatt Orczy Lőrinchez köthető; feltételezem, hogy ezek a könyvek az övéi voltak. A kötések csak kicsit térnek el egymástól, egy fajtának tekinthetők. Az 1. típusnál a díszítés lényege, hogy a gerincet több „aranymezőre” osztották és a fedlapon három egymással párhuzamos aranyvonal fut körbe, minden egyéb díszítés nélkül. Ennek variánsa 2., az aransárga bőrkötés gerincén több mezős nyomott mintájú aranyvirágos díszítés, a fedlapon a három párhuzamos vonal nincs aranyozva (nem lekopás) és az aranynyomású monogram „L.B.O.” szolgál díszítésként, a *Lettres de une Peruvienne par Madame de Grafigny*. A rövidítés-díszítés rejtvényé is alakult mára: Liber? - Laurentius? - Ladislaus? Mig az utolsó variáns, a 3. esetében a fedlapon a szignó és a három vonal is aranyozott. A fiatalabbik fiú, „könnyelmű” életmódja, költekezése miatt apjától, majd József bátyjától sokat megfeddett László könyveiből keveset láthattunk. Talán megtartotta az aransárga bőrkötésű, arany nyomású „L.B.O” monog-

rammú köteteket, kötésmódot; de a sajátjait szignálta, például az *Il tempio di Gnido nuovamente trasportato, dal Francese in Italiano* című, 1767-ben megjelent Montesquieu mű, melyet ex librise szerint 1769-es olaszországi útja során Milánóban vásárolt. A kötéseknek gyönyörűsége mellett talán hasonló érdeklődése és ugyanannak a szignónak a használhatósága miatt is dönthetett László ezeknek a könyveknek a megtartása mellett. Ez a szinte dísztelen, sárgásan világos, finom bőr megkapóan szép és elegáns még ennyi idő múltával, esetleges sérüléseik dacára is. E könyvek tulajdonosa egyelőre biztosan nem dönthető el. Orczy Lőrinc kötetett könyvet ennél a sárgásnál sötétebb, de mégis világos barna színűnek minősíthető finom bőrbe, minden egyéb monogram nélkül. Esetenként lehet zöldes vagy feketés márványozású ez a barna bőr. Ezek a könyvek is szépek, de eleganciában, gyönyörűségben nem versenyezhetnek az aranysárgás változattal.

A 2008-ig megnézett könyvek többsége⁷² azonban papírborítású félbőr kötés. Ha a kötetek gerincén végignézünk, gyönyörű látványt adnak. Esetükben is variációról van szó, mégis két eltérő minőségűnek tekintjük őket, mert nemcsak két tulajdonoshoz köthetők, hanem ez az egyszerűbb változat is tovább egyszerűsödött az idők folyamán. Orczy Lőrinc, jelenleg nem mondható meg az időpont, valószínűleg gazdasági megfontolásokból, köttette ebbe a világosbarna félbőrbe könyveit. A gerinc bőrszínéhez illő sárga-világos-és sötétbarna-fehér-szürke-fekete szín kombinációból ké-

⁷² A megnézett könyvek számát 1000 darabra tudom becsülni. Könyvkötéseket illető kérdésekben csak a legfontosabb néhány művet említve, pl.: HUNYADY József, *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*, Attila-nyomda Rt., Bp., 1937; ROMHÁNYI Károly, *A magyar könyvkötés művészete a XVIII-XXIX. században*, Turul, Bp., 1937.; FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története a reformáció korában*, II., Bp., Akadémiai K., 1967; ROZSONDAI Mariann, *A könyvkötés művészete*, Bp., Corvina, 1983 voltak a segítségemre.

szült papír általában jól elkülöníthető a Csáky-Erdődy házaspár hasonló módon bekötött könyveitől. Kezdetben a világosbőr gerincen több mezőben arany nyomású virág- vagy alakosdíszítés volt, a címet szintén arannyal nyomtatták különböző színű alapra, a bordákat eltérő vastagságú, mennyiségű aranyvonalak választják el. Az elő- és háttáblán soha sincs semmi nyomtatás, díszítés. E kötésmód egyszerűbb változata a világosbarna bőr gerincről le hagyott arany nyomás. A címet többnyire színes, kék vagy a különböző barna árnyalatú, arany vonalakkal körbevett mezőbe nyomtatták. A több kötetes művek esetében a kötet száma a cím mezejének színétől mindig eltérő színű mezőben látható. A cím és a kötetszám mezejét több aranyvonal, esetenként bordázat választja el egymástól. A gerinc alsó részén, mindig a cím és a kötetszám mezejének színétől eltérő színű kör közepén nagy, arany kurziv O-betű látható kis arany o-betűktől körbe véve. Alul, felül vastagabb díszes aranyvonal szolgál díszítésként. Ezt a kötéstechnikát kezdetben átvette Orczy József, majd változtatásképp a gerinc szélességében, könyvenként más színű téglalapban a nevét, a késői kutató nagy öröme, a „B. J. Orczy” jól megkülönböztethető szignót tettette ki. Természetesen a mű vastagságától függően fért el több-kevesebb a nevéből. A színes papírborítók kiválasztásában nem minden esetben találtunk a tartalomhoz vagy a külső borítóhoz illő igazodást. Sajátos az igen fiatalon elhunyt Orczy IX. István⁷³ könyveinek a helyzete. Apja fájdalommal tragikusan váratlan halála felett évszázadok múltán is megrendítő. István a váci Terezianumban tanult, s ennek egyik eredménye a *Propositiones ex Praelectionibus...in Collegio Regio Theresiano Vaciensis ...publico tentamini esposvit L.B. Orczy... Philosophiae ...Anno 1783 mense avgvsto, Vacii* című

⁷³ Orczy Lőrinc Laffert Anna Máriával kötött második házasságában született IX. István (1767.11. 30. – 1785.12. 09.). Halálos ágya mellett hozzá írt versei tekinthetők Batsányi János első költeményeinek.

kiadvány. E füzetkét ugyan egyszerű fehér anyagba kötötték, a vágott lapszélek azonban vastagon aranyozottak. Sajátkezű „L B Stephani Orczy” bejegyzése olvasható a félbőr kötésű, Ge. Henr. Nieupoort: *Ritvum, qvi olim apvd Romanos obtinervnt svccincta explicatio ad intelligentiam vetervm avctorvm facili methodo conscripta* műve mellett a Io. Matthiae Gesneri *Prolvsio atqve Car.Ferd. Hommelii De Tribvnali praetoris* című írását is tartalmazó, Berlinben, a neves Christopher Friedrich Vossius nyomdájában 1767-ben megjelent könyvben. Egy másik kötet, a barokk díszítésű, sötétbarna, márványozott bőrkötésű könyv tulajdonképpen egy kézirat, amely bejegyzése⁷⁴ szerint az ő számára készült: „Aranyos Minden avagy mindi(n)fele Tudományokbul meg [sz] ereztetett holmi mellyett Bar[r]o Orczy Istvan szükségere öszve szedett. ...” s itt valamikori törő kezek igyekeztek olvashatatlaná tenni a hajdan az „öszve szedő”, Batsányi János sajátkezűleg beírt nevét.⁷⁵ Az „öszveszedő” nevét a jakobinus per idején gyanússá vált két szabadkőműves Orczy-fiú, I. József és I. László töröltethette ki. Ekkor kezdett Orczy József a családi archívum nagy égetésébe. Orczy Lőrinc halála után a levéltárban használatos világoskék, szürke vagy rózsaszín, néha virágmintás vastagabb minőségű papírba kötötték be a könyveket. Bizonyos idő elteltével már ezt sem tették meg. Semmilyen adattal nem rendelkezünk, kik voltak a könyvkötők. Egyetlen egy esetben fordult elő ármegjelölés egy kötetben, amely jelentheti a kötet, de a könyvkötés árát is. Különböző katalógusaikon jól megfigyelhető a család gazdasági helyzete

⁷⁴ Megtartjuk Orczy IX. István helyesírását, melyet []-be téve emendáltunk. Orczy IX. István kéziratai közül a MNL OL-ban is található néhány.

⁷⁵ H. KAKUCSKA Mária, *Az Aranyos Minden, Batsányi János és Szelestei N. László, Az Orczyakról VI. = Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata, 7., Sorozatszerk.: Hargittay Emil, Piliscsaba, 2007., 143-146.

tének változása: kezdetben még ezeket is tiszta bőrbe kötötték. Az 1790-es évek végén már a gerincüket sem erősítették meg a belső színesborítóként használt papírral. Honnan szerezték be a könyveket? A könyvek között találunk katalógust (15,5 x 11 x 2,8 cm) Trattnertől: *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis. Allgemeines Verzeichniß der Bücher, welche für beygesetzte sehr billige Preise in Wien bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, kaiserl[icher], königl[icher] Hofbuchdrucker und Buchhändler in dessen Gewölbe auf dem Kohlmarkt Großerischen Hause, und in Prag, in dessen Handlung in der Altstätter Jesuitergasse zu haben sind. 1765.* Ez a katalógus külsőre olyan, mint a későbbi évtizedekben egy egyszerűbb módon bekötött könyv vagy a *Medicina Domestica. ... Kleine Hauß-Apothek: Darinnen allerhand schöne experimenta oder Arzneyen,...* *Durch Joannem Gufer Memingensem der Arzney Doctorem* című Augsburgban, 1679-ben megjelent mű, mely a mi esetünkben egy 248 oldalas jól olvasható, 17 x 12 x 3 cm nagyságú, házi készítésű „füzet”, egy kézíratos másolat, amelyet a Trattner-i katalógussal megegyező színű barna-fekete „fröcskölt” mintázatú papírba kötöttek be; méretük is szinte azonos. A katalógus rendelkezik az Orczyak házi készítésű, a háttáblára belül felragasztott világoszöldszínű címkéjével, addig az „Arzneybuch” legvégére Orczy Lőrinc sajátkezűleg bemásolt receptje „a bolhák és egyéb élősködők ágytól való távoltartására” a garancia a kötet hovatartozására, bár nincsenek rajta az „orczy” ismertetőjegyek, a címkék, megjegyzések. A kéziratot nem valószínű, hogy teljes egészében ő maga készítette, a váltakozó kézírások némelyike igen eltér az övétől. Trattner katalógusában nincs semmi be- vagy megjegyzés. Egy másik Trattnertől, 1779-ből való a *Catalogue des livres françois, qui se trouvent entre un grand nombre d'autres en latin, allemand, italien, anglois dont on distribue les catalogues separement etc.*-t már csak a ronda színű, kékeszürkére fakult papírba kötötték, az összes jelzet rajta van,

sőt az Orczyak levéltárából jól ismert vörösesbarna színű krétával kapott 628-as számot is ráírták. Weingand pesti kereskedő 1789-es *Catalogue des livres françois, anglois, italiens. Qui se trouvent en vente, a un prix raisonnable, chez Jean Michel Weingand, dans ses Librairies à Pest et Ofen* Orczy Lőrinc aláírásán kívüli érdekessége, hogy néhány könyv címét megjelölték.⁷⁶ Ez már bekötetlen, pusztán a gerincét erősítették meg szinespapírral. Egy mannheimi könyvkereskedő beragasztott reklámcédulája „*Matthias Fontaine, Libraire à Manheim, fournit non seulement les Livres que renferme son Catalogue, mais encore les Ouvrages anciens qui n’y sont point compris, et toutes les nouveautés, au ...*” nem olvasható el teljes egészében a ráragasztott „*Ex libris Ladisl. Com. à Kollonitz epis. M. Varad.*”⁷⁷ miatt. A dolog különossége, hogy mindez egy olyan kötetben olvasható, amelynek előzéklapján Orczy Lőrinc sajátkezű ex librise is olvasható: „*B. Laur. Orczymp.*” A kötet félbőr kötésű, rajta az Orczyak házi használatú sötétkék címkéjével, a gerincén halvány kék alapon az arany O-kkal; a címe: *Vie du Dauphin, pere de Luis XVI, écrite sur les Mémoires de la Cour, présentée au Roi, et la Famille royale. ...Par M. l’abbé Proyart, des Académies de Montauban et des Arcades de Rome. A Paris, chez Berton, ...MDCCLXXVIII. (1778).*

Semmiféle információnk nincs, mennyit költöttek az Orczyak könyvvásárlásra. Olyan Európa szerte szigorúan tiltott, könyvnek álcázva elrejtett „Pansmoser”-műre akadtunk, mely Orczy Lőrinc

⁷⁶ A címeket az 1789-es katalógus 32, 40, 49, 62 oldalán találtuk bejelölve: *Histoire de L’empire de Russie sous Pierre le grand. 2 Tomes.8. broché fl.2; Maximes chrétiennes pour tous les jours du mois. 12.1771. 24x.; Paris le nouveau ou la malice des trois femmes, nouvelle comique et amusante. Paris, 1786. 45.x; Passe- Tems agréable, ou nouveaux Contes à rire. 8. Amsterdam, broché 15 x.; és végül a Voltaire recueil des particularités curieuses de sa vie et de sa mort. grand 8. broché 30 x.*

⁷⁷ Kollonitz László (1736-1817) nagyváradai püspök, kalocsai érsek.

híres, a *Futó gondolat a szabadságról*⁷⁸ című művéhez van köze. Külalakkjuk szerint általában jól megkülönböztethetők Orczy VIII. és IX. István, I. Lőrinc, I. József, I. László kötetei.

Orczy I. József apjához való affinitása nem pusztán a versírásban merült ki, még kézírásuk nagy mértékben hasonlít. Verseinek kiadását Toldi Ferenc készítette elő. I. József megörökölte apjától többek között Fekete János barátságát, Révai Miklós bizalmát. Révai Miklós „Istenben boldogult Méltóságos Édes Atyjának, Ortzy Lörintznek, nem tsak szíve jóságának, de áldott Músájának is szerentsés örököse Nagyságod...” véleménnyel korigálta József 88 soros, Budapesten, a MNL OL anyagában található episztoláját,⁷⁹ melynek aktualitását Széchényi Ferenc, a “Magyar Hazának áldoztatott Könyv Tárháza” adta 1803-ban. Révai⁸⁰ levele Nagybányán található.

Kazinczy Ferenc műveiben sokat, elismerően ír Orczy Lőrincről: „... Epistoláját a *Bugaci csárdához képe előtt kellene mindég olvasni, s úgy tekinteni fel tisztelettel a gazdag bölcsre, ki inekább ismeré a dolgok becsét, ...Övé ez is: <Némely éltét adja, Jóságát elhagyja, Csak két réf pántlikáért.>* és folytatja „Bár lelke örökösen megmaradjon József fiának unokáin! mert az ifjabb László,

⁷⁸ H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc Futó gondolat a szabadságról (1772) című verse keletkezésének háttéréről*, Elhangzott Bp., MTA, Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi osztály, 2009. április 8.

⁷⁹ H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez* = MKSz, (117.) 2001.3.sz. 346-350., az episztola címe:[Orczy József] *Méltóságos Sárvári- felső Vidéki Gróff Szétsényi Ferencz Eö Excellentiájához!*

⁸⁰ Révai Miklós Orczy Lőrinchez írt, versei kiadásával kapcsolatos leveleit Szilágyi István közölte=Figyelő (XIII.) 1882. 311-312, 313, 315-316, 347, 350. Nem jelölve a lelőhelyet. O. József versének lelőhelye: MNL OL P 531, Irregestrata 476-477, és 680-682.

gyermeket nem hagyott. ...”⁸¹ Bizonyosnak vehető, Kazinczy, a fecsegő, szabadkőműves hozhatott-vihetett híreket kettejük között. 1782-ben „...Ráday megengedé, hogy a reggel óráit nála töltsen, s együtt olvasgatánk...” és „1784-ben ...Orczy, mindön Örsön nála valék, ... elővévé szekrénykáját, melyben verseit s a Barcsayét tartogatta, elzárkózék velem, ...”⁸² Kazinczy Ferenc Orczy Lőrincnek köszönhette állását. Leveleiben beszámolt a már nyugalomba vonult abauji főispánnak a vármegyei történekről, meglátogatta Tarnaörsön. ⁸³

Ráday Gedeonról köztudomású, nagyon szerette a színházat „...A játékszint Ráday sem mulasztá el, s nem lózsikban foga ülést, hanem mindég parteren, s én mindég megette. ...”⁸⁴ Orczy Lőrinc Szent András [november] havának 20-dik napján id. Péczeli Józsefnek írt levelében⁸⁵ az irodalmi élet eseményeiről számol be, megemlítve két színjáték fordítást: Szabó Dávidéban *Elveszett paradicsom* [Milton] és a piarista szerzetes Simai Kristófét (1742-1833) a *Fösvényt* [Molier]. Nem találtam Orczy Lőrinctől a színházba járásra, a színházat kedvelésre történő utalást.⁸⁶ Kazinczy a két Orczy-fiú színházlátogatásáról beszámol „Orczy a maga me-

⁸¹ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Magyar Remekírók, I.k., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979., Válogatta Szauder Mária, az idézet a 244.; UŐ, *Az én életem*, Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.

⁸² KAZINCZY, *i.m.(Pályám emlékezete)*, 257 és 264.

⁸³ Ld. KAZINCZY, *i.m.(Pályám emlékezete)*, 266, 328, és *Az Én életem* számos Orczyakra vonatkozó részeit.

⁸⁴ Ld. az *i.m.* 81. jegyzetet, 257.

⁸⁵ A levél lelőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Magyar Irodalmi Levelezés, 4 r, 148, *Orczy Lőrinc levelei id. Péczeli Józsefhez*, levélmásolatok, a 3.levél.

⁸⁶ H. KAKUCSKA Mária, *Az Orczy család és a magyar színjátszás=Dráma-múlt, színház-jelen*, Tanulmányok a dráma- és színház-történet köréből, Régi magyar színház sorozat 4. k., szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, 347-356.

gyéje küldöttjeit teátruma vezeté, ... Zenge a szín, midőn Orczy velünk, és a velünk abaújiakkal összeegyesült borsodiakkal, midőn a játék már állott, belépe. ...”⁸⁷

Egészen biztosan ismerték egymást, helyesebben mondva, Ráday Gedeon ismerte Orczy Lőrinc reakcióit: „... a’ Magyar nyelv előmenetelére valamely Tudós Társaságot kívánnak az Urak fel állítani; kik közé, hogy énis magamat adnám méltóztatik az Úr ösztönözni. ... nagyon bötsülöm, úgy ha érdemesnek tartatom, nemis kívánom magamat szükségtelenül vonogatni, ... Reményilem, hogy a két Mél[tóságos] Teleki Urak, József és Ádám, ha igenessen a’ Társaság-ban nem állanánakis, de munkájokat bé adni nem sajnállanak; szintén ez a’ reménységem Méltóságos Báró Ortzy Úr erántsis...”⁸⁸ Ráday levelének írásakor még élt Orczy Lőrinc, a „Tudós Társaság” megalapításban való részvételre a felkérő levelet már csak az utódának tekintett Orczy I. Józsefnek küldhette el 1790. augusztusában Révai Miklós.⁸⁹

A hagyatékokban nem találtam (egyelőre) Ráday–Orczy egymásnak írt levelét. A Ráday Gyűjtemény levéltárában található 3 darab sajátkezű, ismeretlenhez címzett Orczy Lőrinc kölcsön ügyletekkel kapcsolatos levele ajándékozás útján került ide. Tartalmuk szerint Ráday Gedeon adósságairól is szólhatnának.

⁸⁷ Ld. KAZINCZY, *i.m.* 328. Orczy László abaúji és József zemplényi főispán által vezetett csoportok; ha a szövegkörnyezetet helyesen értem.

⁸⁸ Az általam olvasott Ráday Gedeon-levél lelohelye a MTA KIK M. Irod lev. 4 r.191.sz. Csak az aláírás eredeti. Dátuma: Pest, 15a febr. 1788. (Megtalálható Kazinczy Összes Levelezésében: Kaz.Lev. 118. 165-166.)

⁸⁹ Bővebben: H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós kézírásos Plánuma és Orczy József = Historia letteraria a XVIII. században*, Szerk.: CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Munkatárs. BRETZ Annamária, Universitas Kiadó, Bp., 2006, 459-476.

Költészetük megítélésében Arany János értő és tapintatos véleménye⁹⁰ segít. Ám nagy költőnk oka az Orczy-kert megalapítójáról⁹¹ elterjedt tévedésnek is: „Báró Orczy József, e szép kert alkotója, ki maga is verselt, fia volt ama Lőrincnek.” Az „... öreg Lőrinc báró –,egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában” – gyakorta jó énvelem szembe... A csendes, nyájas liget...e kellemes oázis, homoksvatagok közt, hol nem messze kellene mennünk, hogy egy *bugaci csárdát* találjunk;... Örsi jószága ...a Tarna vize mellett, volt rendes lakhelye, a miért neve barátai közt sokszor csak: *az örsi bölcs*. ... Ha kiadja verseit iratásuk idejében: ma nemzeti irodalmunk újjászületését [felvilágosodás] nem Bessenyeitől, hanem Orczytól számítanók; ámbár így sem tagadható a nagy befolyás, melyet társas úton s kéziratban levő munkái által is, gyakorolt az ifjabb nemzedékre...” Arany a felvilágosodást Orczytól és nem Bessenyei György *Ágis tragédiájától*, 1772-től számítaná.

Ismét Arany: „E Ráday Pálnak fia, Gedeon az, ... Kazinczyék úgy tekintették őt, mint pályatörőjüket, ...s ez elismerés aztán a Ráday-vers nevezetben örökített meg.”

⁹⁰ ARANY János *Összes Művei*, XI. k., Prózai Művek 2., 1860-1882., Tanulmányok, cikkek, szerk., KERESZTURY Dezső, sajtó alá rendezte, NÉMETH G. Béla, Akadémiai K., 1968.: = 59. Orczy Lőrinc 465-475; és 65. Ráday Gedeon 504-511.

⁹¹ Ld. az előző jegyzet Orczyakra vonatkozó *i.m.*, 465. oldalán írottakat. A ketről: Wolfgang Petri, a kert tervezője, a kor nagy híru kertépítője a lipcsei *Taschenbuch für Gartenfreunde* 1797 és 1798 évi kötetében írt.

S. SÁRDI MARGIT

Göböl Gáspár: Utazó lélek

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_5Sardi

Az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően ma már világosan látszik, hogy a sokáig mozdulatlan, eseménytelennek látott és ábrázolt 18. század valójában fordulópontja volt a hazai mentalitás- és civilizációtörténetnek: ekkor indult meg a polgári társadalom „emberi fölépítményrendszerének” kiépülése. A változás folyamata egy rendkívül bonyolult rendszer részeinek egyidejű változásaiból tevődik össze. Párhuzamosan, ugyanazon okoktól indukálva zajlott le a tudományok szekularizációja, a vallástól független állampolgári erkölcs fontosságának fölismerése, az intimitásigény megjelenése, a magán- és közélet elkülönülése, az individualizmus megerősödése, a család jellegének, a gyermek szerepének, értékének megváltozása. A 18. század közepétől erősödött az állam és a társadalom igénye az értelmiségi szakemberek és a magasabb közműveltség iránt, főként az alacsonyabb társadalmi rétegekben. A hasznos állampolgárok nevelése államérdekké vált, s ez kikényszerítette az oktatás és oktatásszervezés korszerűsítését.

A sokrétű folyamat egyik összetevője az ember földi szerepéről vallott nézetek megváltozása: ekkor formálódott ki az új, korszerű erkölcsi eszmény, amely a modern társadalomnak is alkotóeleme maradt. A 18. század második felében tucatnyi könyv jelent meg magyar nyelven az erkölcsök formálására, már eredeti magyar

művek is. A belőlük egybehangzóan kirajzolódó eszmény szakított a korábbi, a túlvilági életre való készülés dominanciája alatt kialakított ideállal. Az új nevelési könyvek, erkölcs- és illemtanok elsődleges célja a felekezettől független világi társaskörök, a helyes egymás mellett élés szabályainak kimunkálása: a társadalom számára hasznos polgárok nevelése. Ebben ugyan első helyen áll az istenfélelem, de mellettük olyan tanácsok is helyet kaptak, amelyek a korábbi eszménnyel nem fértek össze, mint például a világban való boldogulás, a tisztességes szórakozás joga és lehetősége. Ezek már nem az üdvösségre legalkalmasabban vezető magányos életet tartják eszményi életmódnak, hanem „a társaságnak kellemetessége által gyönyörűségebbé tett” városi életet; előírásait nem az Istennek való tetszéssel, hanem az okos alkalmazkodással és az elfogadott viselkedéssel indokolják. Szaller György, egy Magyarország-földrajz-könyv szerzője hangsúlyozza, hogy az embernek joga van az élet erkölcsös élvezésére: „Minden érzékenységeink szerezhetnek nekünk sok ártatlan örömeket: a muzsika, sétálás, vendégség, tánc, leginkább a természet sok ártatlan gyönyörűségekkel kínál minket.”¹ Nemcsak megengedték, de kötelességgé is tették a másoknak való tetszést, a divat ésszerű követését, mint amellyel tartozunk társainknak, s részeivé válhatunk a társaságnak.

Az erkölcsös szórakozásról vallott új nézetek és az új pedagógiai módszerek eredményezték a korszakban a szórakoztatva tanítás, a tudománynépszerűsítés sok formáját. Ilyenek a szórakoztató tanköltemények, a szórakoztatva tanító antológiák (sokukat gyermekeknek szánták), amelyek bármily sokféle tudásanyagot vegyítsenek össze, értékrendjük meglepően azonos. Egyaránt jellemző felfogásukra a tudás értékébe, hatalmába vetett bizalom, egyben a nők művelődésének szükségessége. A másik, mindnyájuktól el-

¹ SZALLER György, 1793. 45-46.

ismert érték a helyes állampolgári erkölcs, a harmadik a polgári életesmény, munkás életmód igenlése. Szaller György fölteszi a kényes kérdést: „Illik-e a nemességhez a kereskedés?” S a válasza: „Valóban illik, mert a kereskedés éppen nem teszi a nemességet alábbvalóvá; ha kivált a szegényebb rendű nemesség fábrikákra, tisztességes mesterségekre s a kereskedésnek egyéb nemeire adná magát, így eleje vétettetnék annak a dologtalanságnak s henyelésnek, mely az országnak valóságos nyavalyája s az erkölcs megvesztegettetésének egyik kútfeje.”² Az ismeretlen P. J. *Új eszteni-dei ajándék* c. gyermekantológiájában tanmesét ír a két ekevasról, amelyek közül az egyik elromlik a dologtalanságban.

A földrajz népszerű tudománya csaknem tucatnyi tankönyvben és ugyanennyi antológiában, tudománynépszerűsítő műben jelent meg. Anyaga meglehetősen kialakult, csak ritkán vegyült más tudományokkal (pl. természetrajzzal vagy bibliai históriával). Magába foglalja a természeti és a társadalmi környezet leírását (nyelvek, eredet, közigazgatás, állampolgári ismeretek stb.). Az az állameszmény, amelyet legjobbként ábrázolnak, leginkább a felvilágosult abszolutizmusra emlékeztet, noha nyílt állásfoglalásra nem találunk példát (kivéve Göböl Gáspárt, mint majd látni fogjuk). Az általuk elképzelt társadalomban minden társadalmi csoportnak megvan a maga kötelessége. Legkidolgozottabb Lázár Jánosnak, a wolffianus főkormányiszéki tanácsosnak, latin versei okán Erdély ünnepezt költőjének francia eredeti nyomán németből fordított műve;³ a fiának szánt tankönyvben lelkesen méltatta a földrajz nemes tudományát: „Mely okos emberhez illetlen dolog volna pedig az, [...] a fején felyül való dolgokról, melyekhez nem férhet, anynyira szorgalmatoskodni, hogy a lába alatt valókról elfelejtkezzenek. Aki szüntelen felnéz, s nem látja, mi nagyon a lába alatt, megbotlik

² SZALLER György, 1793. 73.

³ LENGLET Dufresnoy, 1750.

az.” A témakör legnagyobb sikerét Losontzi István 71 kiadást megért *Hármas kis tükre* aratta.

Szórakoztató földrajzi tankölteményt ekkortájt többen is írtak, Kazinczy is effélén próbálgatta gyermeki oroszlánkörmeit az *Utazó lélekkel* egyazon évben. A legnépszerűbb efféle művet, a *Florindát* Lázár János írta a felnőttek szórakozva tanítására: földrajzi kuriozitásokkal zsúfolta tele, a templomok, kastélyok leírását anekdoták, történeti érdekességek tarkítják, s a címben beharangozott betét, Florinda története csak a mű utolsó, Spanyolországot tárgyaló fejezetében foglal helyet. A költői tárgyak, az oktatás és a szórakoztatás vegyítésének költői igazolását Gyöngyösitől tanulta:

*Szép megelegíteni dolgot tréfaszókkal,
Mint szakács kövér húst főz fűszerszámokkal,
Sok drága étkeket cifráz virágokkal,
Száj mellett szemnek is kedvezvén azokkal.*

*A jó muzsikás is midőn von nótákat,
Nem nézi csupáncsak a leírt kótákat,
Mecgifrázza közbe, ejt kedves trillákat,
És így ékesíti meg a partitákat.*

Ezt a kulturális környezetet lássuk magunk előtt, amikor Göböl Gáspár *Utazó lélek* c. alkotását vizsgáljuk.

Göböl Gáspár a mű megírása idején már több mint egy évtizede szolgált Kecskeméten, s már kezdett kialakulni róla az elismerés, hogy „hatalmas szónok és nagytudományú férfiú”, nem is érdemtelenül, tekintve nyelvismeretét és tájékozottságát a kor irodalmában és történettudományában. A kor eszmei áramlatai a jelek szerint korántsem voltak tőle idegenek. Ám a gazdag életmű nagy alkotásai még nem születtek meg, mindössze öt, Kecskeméten elmondott beszédét adták ki (*Szabadulást óhajtó rab*, Pest, 1784).

Első olyan műve, amely a szolgálat helyénél szélesebb ismertséget hozott neki, az *Utazó lélek* volt 1785-ben,⁴ argumentuma szerint *széjjeljáró gondolati egy olyan léleknek, ki az emberek társaságát egy kevéssé elhagyván, felrepült a Naphoz, és azzal együtt a világnak bizonyos részét béjárván, utazásáról számot ad.*

Minthogy a mű nem élvez általános ismertséget, a tartalom ismertetésére is szükség van.

A mű az *Elöljáró beszéddel* indul, ajánlása, symboluma nincs. Az első bekezdések a mű valóságalapja mellett érvelnek: „hogy ez a lélek azon módon kerülte légyen bé a világnak nagy részét, amint mondja, ezt azért hiheted el, hogy az ő tapasztalásiról tett leírásával igen nagy hitelt szerez magának” (2a), t.i. megegyezik az ugyanezen témákról írott más művekkel. Ez ugyan nem zárja ki azt, hogy utazását nem valóságosan, hanem csak karosszékben tette – finomítja a megállapítást, aztán egyszeriben el is hessenti a témát: „Akármint van a dolog, ez valóságos magyar embernek a lelke. Megtetszik ez mind a magyar nemzethez való nagy indulatjából, mind az ő beszédének folyásából” (2b). A következő részt a magyar nyelv ügyének szenteli. A magyar nyelv értékeinek, nagykörtségének védelme, ápolásának sürgetése a korszak tankönyveiben már gyakori témává lépett elő. Az antológiaszerzők közül egyedül Szaller György szentelt ennek egy rövid, igaz, erőteljesen propagandisztikus részt, annál többet és melegebben ír róla fizikakönyvében Sartori Bernát, Szőnyi Benjamin, biológiai könyvében Segesvári István, valamivel rövidebben Molnár János, aki 1777-ben Newton fizikájából formált tankönyvet, földrajz könyvében Lázár János.⁵ Noha a vizsgálható művek száma csekély, így sta-

⁴ Sajnos az újságíró, Krizsán László, aki a műre és így közvetve az íróra is a modern kor figyelmét irányította, a művet – bár kérdőjellel – 1775-re datálta, tévesen: az előljáró beszéd 1785-ben kelt (I. KRIZSÁN, 1991).

⁵ SARTORI Bernát, 6-7; ROLLIN, Charles, ford. SZŐNYI Benjamin, 7b;

tisztikái megállapításokra alkalmatlan, mégiscsak feltűnő, hogy elsősorban a konzervatív szemléletű szerzők fogékonyak igen erősen a magyar nyelv veszélyeztetettségének, értékének eszméire, előrevetítve a századvég ellentétét a felvilágosodott kozmopolitizmus és a magyar hagyományra érzékeny rendi nacionalizmus között, amelyet a 19. század első felében a haza és haladás szembenállásával jelzünk. Göből csak arra hívja föl a figyelmet, hogy Magyarországon a „beszédbeli különbségek” miatt még ma is latin a megértés nyelve, s a tiszta, szép magyarság még a fordítók között is ritka. Az utazó lélek azonban a magyar nyelvet „a téjjel együtt beszívta” (2b). Ez a „tiszta és érthető magyarság” a művet olvasó nemzet rokonszenvét is elnyerheti, még ha netán „az ő gondolati fel nem érték is az elmésebb nemzetségbeli lelkeknek gondolkozásaiknak fellengősségeket” (3a). Magyar lelke szeretetével indokolja, hogy a haza dolgait az előadott tárgyak közé vegyítette: „sokszor mintegy magán kívül ragadtatván, nem állhatja, hogy az ő hazájának dolgait azoknak az országoknak s tartományoknak dolgaik közzé elegyítse, amelyek felett jár” (3b).

Sajátos módon különválasztja az író és a narrátor személyét, önmagát és az utazó lelket: a lélek – mint írja – őt, Göből Gáspárt kérdezte az illő versforma felől. Ő legszebbnek ugyan a Gyöngyösi-strófát tartja, ez azonban rímelése miatt hosszadalmas; lehetne párosrímű is, bizonyos kötöttségekkel, lehetne antik verselésű; ezeket azonban elutasítja, s helyettük a párosrímű kötetlen, de igényes rímelésű sorformát választja. Voltaire-t idézi a francia rímelés nehézségeiről; úgy tartja, a magyar költőknek először a francia költészet színvonalát kellene elérniük, azután igyekezzenek csupán az időmértékes versek írására – ezzel a nemesi-konzervatív költők nézeteit vetíti előre.

DERHAM, William, ford. SEGESVÁRI István, 39-40; MOLNÁR János,)(7a; LENGLET, DUFRESNOY, ford. LÁZÁR János, 1750, O2a-b.

Maga a költemény tizenkét részt tartalmaz, ezek beosztása meglehetősen hasonlít a korszak fizika- és földrajztankönyveire. Az első, a csillagászati bevezetés hajnali képpel indul, s megmutatja, hogy valódi költői véna is rejlik a szerzőben:

*Harmatos sugári a piros hajnalnak
Elkészíték útját a fényes nappalnak.
A homály, mely addig a Földet lezárta,
Szaladt, amint a Nap sugara bójárta. [...]
Minden a kék égnek legfényesb csillagát
Ohajtotta, s várta a Napot ő magát.
A híves hajnaltól megterhesült fűszál,
Melyre a harmatnak drága gyöngye leszáll,
Egyenes derékkel, fejét sem görbítve
tisztelni a Napot fel vala készítve.*

Ezt a korszak divatos témája, a magányosság dicsérete követi: a vágy az egyszerű, árkáiai élet után, amelyet a civilizáció mindörökké lehetetlenné tett:

*Messze a pompától s mértékletlenségtől
Ment lennék az éhség- s akármely sükségtől,
Messze szemeiktől amaz irigyeknek,
Kikkel társaságok teljes embereknek.*

A Nap dicséretébe lábjegyzetként illeszkednek a tudnivalók, mint másutt is, itt fizikai, csillagászati ismeretek: a Nap nagysága, prizmán látott színe, távolsága a kor tudományosságának megfelelően; a színlátás magyarázata a kor tudományossága szerint sem helytálló: „a színt okozzák a testben azok az apró lyukacsok, melyek a testben vagynak. Amicsodás szín béveheti magát ezen lyukacsokba, olyan színű lesz a test. Mert ezek a színek látszanak

ki a lyukacsokból; a többi szín visszaverődik a testtől, mint a labda a kötől vagy fától” (7–8); úgy tűnik, a fény visszaverődésének gondolatát kissé félreértelmezte. A bolygók testességéről való ismeretek után a lélek elválik a testétől:

*Vastag, földből való testem! te itt maradj, [...]
Te pedig, mennyei tűznek részecskéje,
Halhatatlan lelkem gondoló elméje,
Repülj a Nap után egész szabadsággal,
S amit ő lát, te azt vizsgálj gondossággal. [...]
Repülj hát, én elmém! feljebb, a Nap felé,
S az ő nagy útjába ereszkedjél belé.
Láss, hallj, vizsgálj mindent, s jegyezz fel magadnak,
És mindenről számot adj végén utadnak.*

Az utazás maga tehát kétségtelenül fikció, de nem a Naphoz, csak a Nap nézőpontjához vezet: a következőkben úgy tekinti végig a Föld egy részét (leginkább Ázsiát), mintha földgömböt forgatnánk magunk előtt.

A második rész a Jeges-tenger kapcsán a szélrendszerekről, jéghegyekről, a hat hónapos éjszakáról szól, a harmadik a Nagytengerről (ez a Nagy- vagy Csendes-óceán), alkalmat adva a régi motívum, a tengervíz mint változékonyság, állhatatlanság ábrázolására. A tengeri kincsek az emberi fősvénységet juttatják eszébe; a cet leírását Jób könyve nyomán adja. Ide fűzi be nézeteit a tudomány igazságáról s azokról, akik a tudomány alapján kétségbe vonják a Biblia igazságát, név szerint Newtonról: Newton bizonyára okosabb a hottentottánál, de az angyal sokkal okosabb Newtonnál, s Isten végtelenül az angyalnál. Voltaképpen egy szűkebb érvényű veritas duplex-elvet fejt ki: a bölcsek csak az emberek között világoskodjanak, ne az isteni teremtést vizsgálják:

*Készebb vagyok zablát vetni értelmemre,
Mint gáncsot keresni [Isten] dolgában, vesztemre.
Ha amiket szólott, avagy cselekedett,
Nem értem: nem szólok így: Ez nem lehetett.*

Az embernek nem is szükséges mindent tudnia: „E hit kipótolja elmém rövidségét.”

A negyedik rész a tengerek-szárazföldek viszonyát taglalja. Úgy véli, a szárazulatok a földfelszínnek nagyobb részét fedik le, mint a tengerek, s a tengerek valójában sekélyek, hogy Isten bölcsességéből többet párologjanak. A tenger-szárazföld kapcsolódásáról a Szőnyi Benjamin fordította *Gyermekek fizikája* versszakait idézi. Az apály-dagály jelenség leírása alkalmat ad neki, hogy cáfolja azokat, akik a Vörös-tengeren való átkelést reális okokkal, szokatlanul erős apállal akarták magyarázni: hiszen a Vörös-tengeren nincs jelentős vízmozgás, de ha volna is, azt a fáraó népe legalább olyan jól ismerte volna, mint Mózes, ez tehát továbbra is csoda.

A szigetekről szóló ötödik rész a bölcsesség és a munkálkodás hasznáról szóló elmélkedéssel egészül ki, ez pedig a dicső magyar jövőről való álmot ihleti:

*[a magyar]
Hozzászokott régen a Mars csatájához,
Hogyne szoknék hozzá a tenger habjához?
Ha más nemzetségek ők most csak nevetik,
Tudomány s pénz nélkül gondolván, megvetik:
Még sírva keresik az ő barátságát,
Csudálják bölcseit s a nép gazdagságát.
De még e' tovább lesz! Most török az utat,
melyet a nagy József e népének mutat!*

Itt meg kell állnunk egy gondolatra.

A mű 1785-ben jelent meg. II. József már számos olyan rendelkezést hozott, ami találkozott az alsóbb rétegek tetszésével. Csökkentette a császári udvartartás, a hivatalnoki kar és a testőrség létszámát, költségeit. Elveit leginkább a felvilágosult abszolutizmus hatja át. Járt már Magyarországon, 1768-ban és 1773-ban, sőt, a honi legendák szerint álruhában is megtette ezt (a legenda alapja az lehetett, hogy németországi utazásait valóban rangrejtve, Falkenstein gróf néven tette). Egyszerű, cifraságtól mentes megjelenése, katonás életmódja rokonszenvet keltett, útjain mindenütt várakozás kísérte. A türelmi rendelet (1781), bár egészében nem biztosított egyenlő jogokat az országban gyakorolt vallásoknak, nagyobb szabadságot adott a protestánsoknak és görögkeletieknek: lehetőséget kaptak arra, hogy amennyiben egy településen legalább 100 család él, bizonyos megkötésekkel építhessenek saját templomot. A vegyesházasságokban a protestáns anyától származó leányok megtarthatták édesanyjuk hitét. Megszűntek a protestánsok és görögkeletiek hivatalviselésére vonatkozó korlátozások. Az intézkedéseket talán csak az uralkodó abszolutista törekvései vezérelték, de kétségtelenül előmozdították a modernizációt és a köz érdekét.

Göböl Gáspár ezt a Józsefet látta benne. Az általa vázolt jövő, boldog birodalom hasonló módon a felvilágosult abszolutizmus jellegét látszik tükrözni.

A hatodik rész, *A Földről közönségesen* a földfelszín sokféleségét mutatja be, s inti az olvasókat, ne keressenek hibát a teremtésben, még ha sziklás, hegyes, vulkános vagy árvizes helyen laknak is: örüljenek, hogy a veszélyes állatok (kígyó, párdúc, tigris) félreéso helyen élnek.

*Valamit az Isten teremtett: a' mind jó
A maga nemében. Ezt hidd: isteni szó.*

A hetedik rész Ázsia általános leírását, majd Gengis (Dzsingisz) kán, Tamerlán (Timur Lenk) és Bajezid szultán ismert történetét tartalmazza. A pozitív példa itt is József:

*Oh, mennyivel drágább az oly birodalom,
Mellyel egybekötve van a nyugodalom! [...]
A fő a tagokra vigyáz, s igazgatja,
Minden tag a főhöz hűségét mutatja.
Egymást kölcsönösen minden tag szereti,
A legkisebbnek is van nagy böcsületi.
Ha a nyelv s a vallás tenne különbséget,
Az EGY HAZA FI név szül köz szívességet. [...]
Még a legutolsó nemzet is azt mondja:
Mindent helyrehozott a nagy József gondja.*

A nyolcadik részben kerül sor Kína társadalmi rendjének, vallásának, Kon-Fu-Ce jelentőségének, a hittérítés történetének ismertetésére. Mint írja, Kínának éppen a vallástól független hazafiság adja az erejét:

*Itt a nemzet kettő, a vallás sokféle,
Sokféle istenek osztoztak fel véle.
De akik egymásnak istenét megvetik,
Egymást mint egy haza fiai, szeretik.*

E részhez prózai toldalékot csatol az alattvalóit szerető, a kereszténység terjedését, a jezsuiták beköltözését megengedő Kám-Hi császár életéről († 1722).

A kilencedik rész, Sziám a despotikus uralmi rend elrettentő ábrázolására szolgál, majd az ókortól Cromwellig példákat keres a történelemből a királygyilkosságokra. E gyilkosokra átkot kér,

mivel a jó keresztyén és jó hazafi hűséges a királyhoz, mint Isten képéhez. Ő maga hűséget fogad a mindenkori királynak:

*Ameddig én élek, s szívem bennem dobog:
Kegyes királyomhoz hív szerelmem lobog.
Éltemet, véretem érte feláldozom,
Hazám ígérte azt: közzé adakozom.
Ha jutok éltemnek ollyatén pontjára,
Éltemet mellette eresztem kockára.
Ha meghalok, s lelnek síromnak halmára,
S vigyáznak szívemnek porrá vált hamvára:
Közötte Józsefnek találják nevére,
Mert szívem halva is eszmél hívségére.*

A részt egy meglehetősen rejtélyes, prózai, kurziválással kiemelt bekezdés zárja:

„Nemzetünknek egyik bölcs Apollója! Te, akinek méltóságos szívedben a hazának márványoszlopokat érdemlő szeretete oly szépen és oly szorosan egyesítettett a felséges királyhoz való tisztelettel és szent engedelmességgel, mint a drágakő az aranygyűrűvel, mikor akarod már, hogy az ilyen mennyei igazságokat, mellyek által a mi szíveink világosíttatnak s melegíttetnek, ne csak úgy lopjuk tetőled, mint Prométheusz az égi tüzet az ő sárból formált emberének megelevenítésére? Scis bene cui scribam, positus pro nomine signis.” ([Ha] jól tudod, kinek írom, helyettesítsd be a nevét.)

A szövegből áradó lelkesedés és alázat leginkább egy patrónusra vonatkozhat, aki ebben az időben II. József elkötelezett támogatója volt, alighanem főnemes, és nézeteivel talán még nem lépett elő nyilvánosan. Tekintve az időbeli egybeesést, nem bizonyítható, de könnyen lehet, hogy a bekezdés Göböl régi kedves barátjáról, jótevőjéről, nagybócsai Sárközy Jánosról (1712-1793) szól.

A tizedik rész Indiáról és a nagymoguli hatalomról, a dervisekről és fakírokról szól, a lábjegyzetben pedig a holdfogyatkozás jelenségéről. Emlékeztetek rá, hogy 1796-ból keelve Göböl Gáspárnak fennmaradt egy műve, az *Új vélekedés az ó és új testámentomi prófétáknál gyakran előforduló nap, hold, csillagok megsötétedésekről, a napnak Gibeonban, a holdnak az Ajjalon völgyében Josue szavára lett megállásokról való toldalékkal, melyeket a tudósoknak itélettételek alá bocsát* (Pest, 1796). Közbevetőleg – az indiai nép kapcsán – szót ejt a gyermeknevelés fontosságáról: „De ha mindezekben a gyermek tudatlan, Majd ember korában lesz jobbulhatatlan.”

A tizenegyedik rész Perzsia kapcsán a király kvalitásairól beszél. Husszein például ártatlan király, de alvó fő, vagyis a szükséges éberségnek híján volt. Számos uralkodó Venusz hatalmának is szenvedője (Szeszosztrisz fáraó). József azonban itt is a virtusok tüköre:

*József! A te széked sokkal felségesebb,
Neved mennyen-földön már dicsőségesebb,
Mintsem hogy én merjek azokról szólni,
De szabad térdemet néked meghajtani.
Királyi virtusid amidőn csudálom,
A szent hallgatásban tisztemet találom.
Ti, oh, láthatatlan s halhatatlan kezek,
Kiknek nagy dolgokat írni nem nehezek,
Vegyétek ezeket együl egyig sorba,
A legkisebbnek is vétek esni porba,
S a halhatatlanság dicső templomában
Tegyétek a legfőbb virtusok sorában,
Hogy a legutolsó nemzet is láthassa,
S Józsefért az eget a világ áldhassa.*

Az intelem azonban az alattvalóknak is szól:

*Népek! Ti, nagy József boldog jobbágyai,
Tanító példámnak ti vagytok tárgyai,
Nézzétek Szeszosztriszt bölcs királyotokban,
S azután szálljatok vissza magatokban. [...]
Oh, hogy lennél nemes, magyar! vesztegető!
Puha s a bujaság útjára siető:
Nem! E dicső főhöz oly tagok illenek,
Kiknek a bölcsesség s a virtus kellenek.*

A tizenkettedik rész Törökországról szól, de szó esik benne a római birodalom felbomlásáról, az alexandriai könyvtár leégéséről, Mohamedről, Szolimánról, a Koránról, Mekkáról és Medináról, a keresztes hadjáratokról, a rab Görögországról is. Itt azonban meglátja hazáját, s azonnal visszatér testébe:

*Hazám látom! Hazám! Tovább nem megyek már,
Magán hagyott testem felemelt fővel vár.
Köszönöm, fényes Nap, úti társaságod,
Tartsd fenn ezután is velem barátságod.*

A mű kicsit kurtán-furcsán ér véget, nincs semmi lezárás, összefoglalás, intelem vagy áldás, az eddigi kényelmes meséléshez képest ez különös, de az okát csak találgathatjuk. Vajon alkalomra készült a mű, és a szerző kifutott az időből? Vagy Kecskeméttől Pestig elveszett az utolsó lap, s a nyomda hiányosan nyomtatta ki? E kérdésekre aligha kaphatunk választ.

A mű egészében a korabeli szórakoztató földrajzi tankötemények jó színvonalú darabja. Anyaga kellően sokféle, fizikai, földrajzi, csillagászati, történelmi, államelméleti és erkölcsi ismeretek ügyesen összerakott tárháza. Az itt-ott megpendülő új eszmék

(tudományfilozófia, nyelvművelés, verstan, kritika) tekintetében a későbbi konzervatív nemesi ellenzék álláspontját látjuk előre vetülni. Kétségtelen erénye a hazafiság és a magyar nyelv szeretete, ápolása. A Józseftől várt eszményi állam leginkább a felvilágosult, alkotmányos monarchiára hasonlít, s jó lett volna, ha az úgy jött volna létre, ahogy Göböl Gáspár remélte. Az alkalmazott verselés, a párosrímű tizenkettes még nagy jövő előtt áll, a 19. század nagy elbeszélő költeményei mind ebben a versformában fognak íródni; rímtechnikája pedig valóban igényes, tiszta rímekből áll: zengéspengés, félni-élni, elég-vég, hangya-kalangya, bár a toldalékrímek s velük az azonos szintaktikai szerkezetek ezt a versalkotást is megterhelik: várnak-járnak, hajókon-partokon, lobogójokon-zászlójokon, felséget-nemzetséget, vágta-rágta, hallgatott-elmulatott stb.

A mű utóéletéről nincs ismeretünk. Nem vagyok otthon a 19. századi irodalomban, de nem olvastam utalást arra, hogy bárki említette volna. Bár a gondolat fölmerült, nincs rá bizonyosságunk, hogy tankönyvként bárhol használták volna. Attól tartok, II. József további rendeletei hamar elkoptatták a mű lelkes bizakodását. Így valójában hálával tartozunk azoknak, akik föl hívták a figyelmet a műre.⁶ Az azonban, hogy ezt sci-finek titulálták, még a publicisztikában sem mindennapos hatásvadászat, s ez kelti a gyanút, hogy a címlapon túl talán nem olvasták a művet: mert bárki, aki tényleg olvasta, nem gondolhatja komolyan, hogy ez más volna, mint ami: egy tisztességgel, nagy műgonddal megírt földrajzi tanköltemény.

⁶ KRIZSÁN László, 1991; amennyire tudjuk, Weöres Sándor is így nevezte a művet, de ennek helyét egyelőre nem derítettük ki.

BIBLIOGRÁFIA

- BARANYI László, *A geographiai tudománynak első kezdete*, Halle, 1749.
- [BARANYI László], *Rövid magyar geographia*, Pest, 1796. [Nem föltétlenül gyermekeknek szánt ismeretterjesztő mű.]
- CSINÁDY Gerő, *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században*, PedSz, 1959.
- DERHAM, William, *Physico-theologia*, ford. SEGESVÁRI István, Bécs, 1793. [Elsősorban nem gyermekeknek szánt ismeretterjesztő mű.]
- GÖBÖL Gáspár, *Utazó lélek, azaz széjjel járó gondolati egy olyan léleknek, ki az embereknek társaságát egy kevéssé elhagyván felrepült a Naphoz, és azzal együtt a világnak bizonyos részét bójárván utazásáról számot ad ~ kecskeméti prédikátor által*, Pest, [1775?, 1785]. [Nem gyermekeknek szánt ismeretterjesztő mű.]
- KAZINCZY Ferenc, *Magyarország Geographica*, Kassa, 1775. [Nem gyermekeknek szánt ismeretterjesztő mű.]
- KRIZSÁN László, *A prédikátor, aki „fel-repült a Naphoz”*: *Az első magyar sci-fi*, Élet és Tud, 1991/40. 1268-1269.
- LÁZÁR János, *Florinda*, Szeben, 1766; Pest, 1791. [Nem gyermekeknek szánt, csak részben ismeretterjesztő mű.]
- LENGLET, Dufresnoy, *Röviden egybefoglalt gyermekek geographiája*, ford. LÁZÁR János, Szeben, 1750.
- [LOSONTZI István], *A szent históriának summája, melyben az Isten anyaszentegyházának e világ teremtésétől fogva a keresztyén vallásnak elterjedéséig lett dolgai a Szentírásból rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatván előadattnak; és most Magyarország kis tükkörével, azaz oly könyvecskével, amely Magyarországnak földét, polgári állapotját és a magyar nemzetnek históriáját summásan kimutatja, a tanulóknak nagyobb előmenetekre megbővítettven kibocsátatott*, Pozsony, 1771; Vác, 1783.
- LOSONTZI István, *Hármas kis tükkör, mely I. a szent históriát, II. Magyarországot, III. Erdélyországot an-*

- nak földével, polgári állapotjával és históriájával gyenge elmékhez alkalmaztatott módon a nemes tanulóknak summásan, de világosan előadja és kimutatja, Pozsony, 1773; Pozsony, 1777; Pozsony, 1781; Vác, 1781; Pozsony, 1783; Pozsony, 1786; Kassa, 1791; Kassa, 1793; Pozsony-Komárom, 1793; Komárom, 1795.
- MÁRKI Sándor, *A földrajz-tanítás története Magyarországon*, Földrajzi Közl., 1891. 268-269.
- MOLNÁR János, *A természetiokról Nevvton tanítványinak nyomdoka szerént*, Pozsony-Kassa, 1777. [Az előzéklapon: *A fisikának eleji.*]
- P. J., *Új esztendei ajándék, a jó igyekezetű fiú gyermekeknek ajándékozza egy gyermekek barátja*, Kolozsvár, 1799.
- PÓCSI Katalin, *A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről – Földrajzi leírások a 18. századból*, MKsz, 1994. 332-338.
- RAFF, G. Ch. *Geografiája, a gyengébbek elméjéhez alkalmaztatott, és magyarul kiadatott*, Vác, 1791.
- ROLLIN, Charles, *Gyermekek fizikája*, ford. SZÓNYI Benjamin, Pozsony, 1774. [Első kiadása 1766?]
- SARTORI Bernát, *Magyar nyelven filozófia*, Eger, 1772.
- [SZALLER György], *Különbféle példázatok és oktatások, melyekben a Frantz Telemák képezete szerint deák és német nyelven feljegyzettek a magyar nyelvnek különös szép tulajdonsági [...] az anyai nyelvet tanuló pozsonyi fő gimnáziumnak számára*, Pozsony, 1793.
- SZALLER György, *Magyarország földleírásának rövid foglalata*, Pozsony, 1796.
- SZATMÁRNÉMETHI PÁP István, *Magyarország versekben való rövid leírása*, Nagykároly, 1756.
- VARGHA György, *A földrajz-tanítás fejlődése [...] = TELEKI Pál, VARGHA György, Modern földrajz és oktatása*, Bp., 1923. 174-189.
- VECSEI P. István *Magyar geografiája*, Nagykároly, 1757. [Nem gyermekeknek szánt ismeretterjesztő mű.]

SÁRAI SZABÓ KATALIN

A polgári értékrend közvetítése Tompa Mihály prédikációiban

https://doi.org/10.51183/RGYT_19_6Sarai

A felvilágosodás hatására – a 18. század végén, 19. század első felében – az egyházi prédikációnak a hitre és az erkölcsre vonatkozó tanítások megfogalmazása mellett a haladást segítő eszmék, a műveltség, az új normák, magatartásformák, életmód közvetítésében egyre fontosabb szerep jutott. Az egyházi beszédek hatásáról, illetve arról, hogy a közösségeknek milyen elvárásai voltak, nem sokat tudunk, mégis az írásban megjelent vagy kéziratban megőrződött szövegek sokat elárulnak arról, hogy az egyes korszakok lelkészei – az értelmiség egy csoportja – milyen értékrendet kívántak átadni híveiknek. Ha abból indulunk ki, hogy a prédikáció eredendően szóbeli műfaj, tehát szélesebb kört képes megszólítani, mint az írott szöveg; hogy egyszerre nagyszámú, különböző társadalmi csoportok tagjaiból álló hallgatóság előtt hangzik el; feltételeznünk kell bizonyos, a mindennapi életre gyakorolt hatást. Tanulmányomban egyetlen prédikációs gyakorlatot vizsgálok, azt elemzem, hogy Tompa Mihály milyen értékrendet kívánt közvetíteni egyházi beszédeiben, azokban a gömöri (kis)nemesi falvakban, ahol szolgálatait végezte az 1840-es évektől az 1860-as évek derekáig.

Tompa ahhoz az értelmiségi csoporthoz tartozott, amelynek tagjai az 1860-es évektől kezdve, elsősorban az irodalmi (tudo-

mányos) mezőben, a kultúra irányításában főszerepet játszottak. Pályájuk kezdete az 1840-es évekre, illetve az 1850-es évek elejére esett. A legtöbben közülük részt vettek az 1848-as forradalomban, illetve az 1849-es szabadságharcban, emiatt az 1850-es években üldöztetésben, megtorlásban volt részük, átmenetileg háttérbe szorultak, ezért újra kellett gondolniuk korábbi elképzeléseiket hivatásról, kenyérkeresetről. Többségük karrierje azonban az 1860-as évekre felívelt, ekkor már sokan közülük az egyetemi katedrákon, a különböző intézmények – hivatalok, minisztériumok, az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, az egyesületek, a folyóiratok – vezető pozícióiban foglaltak helyet. Intézményi beágyazottságuk, pozícióik, és társadalmi elismertségük következtében pedig a kultúra egyes területein megkérdőjelezhetetlen befolyással bírtak a szakértelmiséggé válás kritériumainak meghatározásában. Salamon Ferenc elkülönített ezen a körön belül egy szűk csoportot, és a közös értékrend és gondolkodás alapján, „irodalmi Deák-pártnak” nevezte el. A csoport tagjai közé sorolta Arany Jánost, Tompát, Lévy Józsefet, Erdélyi Jánost, Szász Károlyt, Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt, Pákh Albertet és Gyulai Pált.¹

A „48-as” értelmiségi csoport tagjai közül voltak, akik jogi diplomát szereztek, és a megyénél, vagy egy-egy közhivatalban, illetve valamilyen szabad pályán helyezkedtek el. Ezzel a végzettséggel fordultak a politika felé is. A tanítás ugyancsak lehetséges alternatíva volt. Némelyeknél a lelkeszség vált „főfoglalkozássá” (például Tompa Mihály, Szász Károly vagy Erdélyi János esetében), amiben közrejátszott az is, hogy úgy tűnt, az egyházi szolgálat jelenthet némi szabadságot, illetve szellemi függetlenséget.

A gyakori hivatal-hivatás váltás is jellemző volt körükben. Az irodalom művelése (szélesebb értelemben a tudományos tevékeny-

¹ SALAMON Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. Első kötet. Franklin Társulat, Bp., 1889. VI-VII.

séget értették alatta) kísérője lehetett egy-egy hivatali állás betöltésének, kivételes esetekben pedig – főként a század utolsó harmadában – akár fő tevékenységgé is válhatott. Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy biztos jövedelmet nyújtó munkát vállaltak, amiben adott esetben segítettek is egymást. (Erre példa Arany János Pestre hozatala). Levelezéseikben gyakran panaszkodtak egymásnak egzisztenciális helyzetükről, megélhetési gondjaikról: „Tudományból itt senki meg nem él még, ha az egyszersmind nem kenyértudomány; s így az akadémikus is kénytelen még néhány mellékshivatalt – mi azonban fő idejét veszi igénybe – viselni, mi a tudományos működésre nem hat előmozdítólag.”² – írta Arany János barátjának, Duka Tivadarnak.

Abban, hogy Tompa a lelkészséget választotta fő hivatásául, több szempont is szerepet játszhatott: személyisége, betegsége mellett véleményem szerint az is eltántoríthatta a fővárosi kulturális élet adta kihívásoktól, lehetőségektől, hogy az a családi, társadalmi környezet, mentalitás, amelyben nevelkedett, szocializálódott, egész életében visszahúzó erőt jelentett számára. Gömöri szegény kisnemesi családból származott, apja nem folytatta a családi gazdálkodást, céhen kívüli iparos, csizmadia lett. Tompa korán elvesztette az anyját, nagyszüleinél nevelkedett és – Aranyhoz hasonlóan – csak tanítója (Bihari György) segítségével folytathatta tanulmányait. De míg Aranyt szerető, támogató család vette körül, addig Tompa gyermekkorát inkább a szeretetlenség jellemezte. Volt még két testvére, az egyikből hentes lett, a másik pedig az edényfestő szakmát választotta. Családja sem kulturálisan, sem anyagilag, sem egzisztenciálisan nem nyújtott, és nem is tudott

² Arany János levele Duka Tivadarnak. Pest, 1872. február 29. In. (Sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János: *Arany János levelezése (1866-1882)* 5. Arany János Összes Művei XIX. Universitas Kiadó MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. Bp., 2015. 271.

nyújtani semmilyen támogatást a fiatal költő pályakezdéséhez, későbbi előmeneteléhez.

Családi körülményei mellett meghatározó volt számára az a tágabb közeg is, ahol gyermekkorát töltötte. 1817-ben Rimaszombaton született és gyermekéveit Igricen töltötte. A régióban, Gömör-Kishont vármegyében a kishontvárosi települések nagy száma, illetve a nemesi közbirtokosság jelenléte volt a meghatározó. A gömöri nemesség meglehetősen szegényen élt. „Ila Bálint szerint a vászon gatyára kötött kard majdhogy jelképe nem lett a gömöri nemességnek. A jobbágytelken élő és dolgozó kishontvárosi nemesség – többnyire református vallásúak – elkülönült a jobbágyoktól, s még inkább a telepített falvak vagy uradalmi cselédek közösségeitől, és saját életét élte. Ez nemcsak a XVIII. századra jellemző, de a jobbágyfelszabadítás utáni majd száz évre is. A nemesi öntudat, a származás szabályozó ereje”³ erősen meghatározta Gömör lakosságának mentalitását. Tompa ebben a „nemesi öntudattal”, „büszkeséggel”, „kevélységgel” és emellett valószínűleg erős frusztráltsággal rendelkező környezetben nőtt fel, amely nem kínált számára megfelelő intellektuális, szellemi háttérrel.

Későbbi baráti körének, kapcsolati hálójának legtöbb tagja – vele ellentétben – olyan körülmények között nevelkedett, ahol a gyerekek szellemi orientációját elősegítette a család. A tanulmányok irányításában, az olvasmányok kiválasztásában fontos szerepet játszottak a szülők. Szász Károly (költő, műfordító, református püspök) így emlékezett például arra a családi miliőre, amelyben szocializálódott: „Atyám hamar észrevette s bátorította és jó irányba vezette munkássági hajlamomat. Idegen (még akkor csak né-

³ SZABÓ László: Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalmát meghatározó tényezők. In.(szerk.): Benedek Csaba – H. Bathó Edit – Gulyás Katalin – Horváth László – Kaposvári Gyöngyi: *Tisicu, - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 14.* Szolnok, 2004. 323-336. 325-326.

met) olvasmányokat, ifjúsági, stb. iratokat adott s buzdított helyes fordításukra. Így fordítottam több kis erkölcsi színművet, beszélyt s kezdtem egy egykötetes családi regény fordításához. Öregem, a magyar nyelv és irály szempontjából gondos átnézésbe részeltette e kísérletet.”⁴ Tompáról egyik életrajzírója azt állította, hogy azért nem vállalt (később) magasabb állásokat, mert nem tudott igazán jól egy idegen nyelvet sem: „Nem tört a magasabb és legmagasabb állásra (superintendens) azért sem, – mint jól tudom – mert beszélni, írni, sőt tökéletesen olvasni vagy fordítani sem volt képes, habár csak egy idegen élő nyelven is. Az iskola nem adta meg neki s rossz rendszer miatt nem bírja megadni senkinek ma sem e kincset. Meglett korában pedig minden egyébben óriási tehetsége dacára nem volt elegendő ereje és akarata ezek megszerzéséhez, holott idegen élő nyelv tudása nélkül magasabb körökben forogni még ma is szégyenletes polyglott hazánkban.”⁵ 1848-ban, Szathmáry József szuperintendens halála után – 588 szavazattal 128 ellenében – megválasztották miskolci papnak, amely a későbbiekben akár a püspöki szék elnyerését is jelenthette volna, – ahogyan a helyette megválasztott Kun Bertalan valóban püspök is lett. A miskolci papságot azonban nem vállalta el. Egyfelől egészségi állapotára hivatkozott, másfelől pedig arra, hogy a papi szolgálatban eltöltött másfél év alatt nem szerzett olyan érdemeket, amelyek indokolnák e „kitüntetés”.⁶

⁴ SZÁSZ Károly (püspök) önéletrajza ifjúkorából. *Budapesti Szemle*. 1938. 731. sz. 1-28. 4.

⁵ S. SZABÓ József: Szentpétery Sámuel és Tompa Mihály. *Sárospataki Református Lapok*, 1906. szept. 23. 434-436.

⁶ „Valóban áldanom kell a gondviselést, megérem engedvén azon kiténtetést, hogy az érdemekben megaggott, közbecsülésben elhunyt férfiúnak hivatalutódjává; olly köztiszteletű bölcse férfiaknak tisztí társává; anyyi értelmiség- s műveltséggel bíró fényes gyülekezet egyik papjává lehessen:[...]”
„Elhallgatván hogy évek óta kínozó, s most újabb erővel megrohant mellba-

1853-ban a szentesiek – a gazdag alföldi gyülekezet – akarták megnyerni papjuknak, 1856-ban ismét próbálkoztak, – egyhangú közfelkiáltással megválasztották – de Tompa ezt a lehetőséget sem fogadta el. 1860-ban esperesnek is megszavazták, azt sem vállalta. Ugyanabban az évben, a superintendens választáson kapott néhány szavazatot. Ebből az időből van információnk arról, hogyan vélekedett az egyházigazgatásról. Nyilvánvaló, hogy az egyház állapota nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sorra utasította vissza azokat a lehetőségeket, amelyek karrierje állomásait jelenthették volna. „Csudálatos, hogy eltanulta a szentegyház a §-t, rubricát, tabellázást az ABC minden kis és nagy betűjére, azonkívül a zsarolást, zélózást a némettől.”⁷ Lévai József barátjáról, Tompáról szóló megemlékezésében beszélt arról is, hogy személyisége és a gyakori betegeskedés mellett az irodalom műveléséhez elengedhetetlen függetlenség megőrzése is szerepet játszhatott abban, hogy soha nem vállalt magasabb egyházi funkciót. „Anyagi mulandó javakra, világi kitüntetésekre soha sem vágyott. Egyszer elfoglalt hanvai csöndes fészket az ajánlkozott egyházi állomásokkal föl nem cserélte. Hivatalos pályáján mindennemű rangfokozati kiválébb előléptetéstől, avagy csak tekintélyes nevét megillető szerepléstől is, távol maradt s kötelessége hív teljesítése után nem akart egyéb lenni, mint valódi ember és költő. Lelkét alanti vágyak és gondolatok nem nyugózték. Szerette és kereste a dicsőséget, de csak azt, melyet a szellem igazi s nem könnyen múló ragyogása

jaim miatt, minden erőtetést kerülnöm kell, önkényt meg nem akarom úgy is senyveteg életemet rövidíteni [...]. Tompa Mihály levele a miskolci ref. egyháztanácsnak, Beje, 1848. március 18. (sajtó alá rend): BISZTRAY Gyula: *Tompa Mihály levelezése I.* 1839-1862., Akadémiai Kiadó, Bp., 1864.76

⁷ idézi: S. SZABÓ József: *Tompa Mihály a költő-pap.* Hornyánszky V. nyomdája, Bp., 1901.72.

tesz fényessé.”⁸ Hozzátehetjük, hogy a családi szocializáció sem segítette elő, hogy kialakuljon benne a karrierépítés ambíciója.

A szellemi hatást, az ismeretségi kört, mindazt, amit a hasonlóan tehetséges és szép jövőt remélő kortársai többségénél a családi szocializáció biztosított, Tompa esetében a tanulmányai (Sárospataki Református Kollégium), a kollégiumi önképzőkör (diáktársaság) és a nemesi családoknál vállalt nevelősködés helyettesítették.

A diáktársaságok az önművelés műhelyeit jelentették a korszakban, ahol a növendékeknek lehetőségük nyílt szert tenni mindarra a műveltségre és tájékozottságra, amelyre az iskolai oktatás nem adott alkalmat. Hírlapokat, folyóiratokat olvastak, így szerezhettek tudomást a legújabb szellemi irányzatokról, illetve itt ismerhették meg a kortárs irodalmat. Gyulai Pál például a kolozsvári, Csengery Antal a debreceni, Pákh Albert és Tompa Mihály a sárospataki önképzőkörnek, diáktársaságnak volt a tagja, illetve vezető egyénisége.

Belépett a Nyelvmívi Társaságba – később Szépműegylet –, 1840-1842 között tagja volt a kollégiumi kórusnak, a basszusban énekelt. Későbbi barátai közül Borsody József lelkész, Kiss Áron püspök, Szentpétery Sámuel pelsőczy pap és esperes, Orbán Ferenc ragályi pap (akit különösen tisztelt Tompa), szintén tagjai voltak a kórusnak.

Kortársaihoz hasonlóan ő is nevelősködött nemesi családoknál. 1844-ben például Eperjesen, Péchy Tamás, alsó-kázmárki földbirtokos fiai mellett vállalt nevelői állást.⁹ Az úri körökben való

⁸ Lévay József: *Emlékezés Tompa Mihály felett. Olvastatott a Kisfaludi Társaság ünnepélyes közülésén Pesten 1869. Febr 14.*, Miskolcz, 1869. 16.

⁹ Az egyik fiú, ifj. Péchy Tamás közmunka és közlekedésügyi miniszter, majd a képviselőház elnöke lett, az evangélikus egyház tiszai kerületének felügye-

forgolódás különösen jó hatással volt modorára, viselkedésére, illetve kapcsolati hálójának építésére.

Tompát 1847-ben választották meg bejei¹⁰ (Gömör megye) lelkésznek. Döntése, hogy egy kis falu lelkészeként akar szolgálni, több barátját meglepte. Így volt iskolatársát, jóbarátját, Böszörményi Károlyt is, aki levélben megírta neki, hogy kevesli Tompa számára a papi pályát. Tompa válaszában elsősorban arra hivatkozott, hogy számára az egyedül elfogadható alternatíva a csendes, nyugalmas vidéki élet: „Károlykám! [...] te kicsinyled nekem a papságot, én elégnék tartom; te az én pályámra, én a tiedre a viláért nem lépnék; te zajt és forrongást óhajtál pályámra; én utálok, kerülöm azt. Csend és nyugalom után vágytam, s az most az enyém. A múlt telet Pesten töltém, társalogtam az irodalmi és művészeti világ legelső bajnokaival, csaknem minden pesti bálra jegyet kaptam; vígan, gondtalanul éltem; – én untam Pestet, fejem szédült a bajban, nyugalom után vágytam; meglehet, hogy erre gyakori rosszullétem is befolyással volt [...] Ha akarom, utána látok, szép jövőre lehetne kilátásom, becsületes hivatalra lépcsőm, nekem nem kellett, nem kell! csendes életemet nem adnám egy csillogó koronáért. Tudod, minden az egyéniségtől függ, én úgy érzem, hogy a helyem itt van.”¹¹ Arany János barátjának is írt arról, hogy számára idilli állapot az egyszerű falusi papság: „Én ref. pap vagyok és zajtalan éltem folyama; nincs semmi fény, máz és ragyogvány állásomon; <és én ezt nem fájjalom> Kazinczyval. Bibliámnak és lantomnak

lője. VÁCZY János: *Tompa Mihály életrajza*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1913. 17.

¹⁰ Fényes Elek statisztikája szerint Bejének összesen 570 lakosa volt, ebből 354 volt református. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik*. Kozma Vazul, Pest, 1851. 171.

¹¹ Tompa Mihály levele Böszörményi Károlynak. Beje, 1846, december 26. In. BISZTRAY Gyula 1964. 62.

élek s valahányszor szép ének üti meg füleimet, a magamét elvettem és más hárfáját hallgatom.”¹²

A megszokott gyakorlattal szemben, úgy került Bejére, hogy előtte nem szolgált sehol, sem káplánként, sem tanítóként. Ezt papársai közül sokan nehezményezték.¹³ Megválasztásának módjában elsősorban költő hírneve és arra az időszakra már széleskörű ismeretségi köre játszhatott közre és talán az a körülmény is, miszerint a kismemesi falvakba előszeretettel hívtak nemesi származású lelkészt és tanítót.¹⁴

Bejéről 1849 április végén költözött – feleségével, Soldos Emiliával – új szolgálati helyére, Kelemérre,¹⁵ amely jövedelmezőbb lelkészi állomásnak számított, mint a bejei. A korabeli papok, tanítók számára komoly megpróbáltatást jelenthetett egy-egy szolgálati hely állapota. Kényelmetlen, vagy akár omladozó, roskadozó parókia, templom, közömbös hívek, egzisztenciális bizonytalanság várt rájuk egyes eklézsiákban. Az egyházközség helyzete sok helyen igen kilátástalannak tűnt. Tompa a keleméri parókia áldatlan állapotáról egy ironikus versben is megemlékezett: *Az én*

¹² Tompa Mihály levele Arany Jánosnak. Beje, 1847. június 14. (Sajtó alá rendezte) BISZTRAY Gyula: *Arany János levelezése Arany János levelezése (1828-1851) I.* Arany János Összes Művei XV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 95.

¹³ Amikor Zádorfalván is így akartak lelkészt választani, megindult a diskurzus a papválasztás gyakorlatának reformjáról, arról, hogy inkább az alkalmasságot, az elhivatottságot, a pap személyét kellene tekintetbe venni a választáskor, és nem a hagyományhoz kellene ragaszkodni. MAKLÁRI Lajos: Tanácsos- e nekünk papoknak az egyházak paphívási szabad jogát korlátoznunk? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1847. júl. 11. 664.

¹⁴ FAGGYAS István: *A Sajó és a Szuha vidékének kismenessége*. Debrecen, 1988. 35

¹⁵ Keleméren lakosból 606 lakosból 506 református. FÉNYES Elek <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/>

lakásom címmel.¹⁶ Az épületen kívül a hívekkel is gondok voltak, ugyanis a keleméri egyház népe sem szívesen fizetett egyházi adót. Tompa egy ideig a magáéból fedezte a kisebb kiadásokat, míg végül néhány hathatósan tűnő eszközzel elérte, hogy hívei változtassanak a szégyenletes állapotokon. Végül építettek a lelkescsalád számára egy új, megfelelő parókiát is, a tagosításkor pedig kiegészítették a lelkészelket egész telekre.

1864-65-ben Tompa egyházmegyei canonica visitatiót végző biztos volt. Egyik pap barátjának szóló bizalmas jelentésében papírra vetette azokat az impresszióit (a valóságos állapotokról), amelyek a hivatalos jelentésekből kimaradtak. Néhány egyházközségben jó tapasztalataik voltak, például Imoláról annyit jegyzett fel, hogy iskolája virágzó, több az iskolás, mint az iskolaköteles. Több esetben nem talált semmi említésre méltót, azonban egyes helyeken súlyos állapotokról számolt be. Volt, ahol a szegénység, nyomor volt a jellemző, Szuhán ezt még tetézte a marhavész és a tűzvész. Volt, ahol a pap és a gyülekezet között feszült ellentét, általában anyagi okok miatt, mint például Putnokon: „Cifra nyomorúság az egész egyház. Temérdek parancsoló és szóvivő, de fizető és rendakaró kevés.” Kelemérről, egykori parókiájától azt jegyezte fel, hogy: „Ide még nem jött el a XIX. század. [...] Egy ember felszólalt az iskolai tankönyvek ellen, megörültünk, hogy

¹⁶ TOMPA Mihály: *Az én lakásom*.

Ugy ám! az ablak! itt valóban
Mélység magasság egyesül,
Künn a libák néznek be rajta,
S kézzel sem érem fel belül;
Biz isten egyszer hírre kap még
Az én házam, ha így halad.
Egy új Popeji lesz belőle,
Mélyen - mélyen a föld alatt.

practicus eszével tán csakugyan megtapintotta ama könyvek (valóban létező) gyengéit. De mint elcsudálkoztunk, hallván szavait: nem tudom én micsodaféle könyvek azok! csak a vezérekről beszél, (a históriát értette), a Krisztusról meg semmi sincs benne! El kellett magunkat nevetni. Volt aztán magyarázat elég, de abból azt hiszem, keveset vittek haza az illetők. Sohase láttam ily fanépet! Itt primitív butaság és hájfejűség uralkodik. Szégyenlem, hogy papjok voltam. [...] Általában ennyit: nyomorúság, pénztelenség, a nép elszegényedése, a sokfelőli sürgetés megunása, a visitationalis tartozások sóhajtással kísért fizetése mindenütt.”¹⁷ Egyik Arany Jánosnak szóló levelében is panaszkodott arról, hogy a földbirtokosok rossz helyzetben vannak a nagy adó, a csapások, illetve a „kényelmesség” és „úrhatnamság miatt”. „A nép korhely (kétféleképen is), vallástalan, kötelességmulasztó; a harmadik évi rosztérme miatt csaknem végkép elpusztult; nem bír nem is akar fizetni bennünket s fizetésünk күn vész évről évre.”¹⁸

A megyében tehetős falunak számító Hamvára¹⁹ 1851-ben került, és itt szolgált haláláig, 1867-ig. Tompa anyagi helyzete tetemesen javult a korábbi évekhez képest, itt száz hold föld használata s mintegy 150 köböl gabona volt jövedelme a stólán kívül. Fényes Elek 1837-es adatai szerint a falu lakossága 1354 fő volt,

¹⁷ Tompa Mihály levele egy barátjához. . Hanva, 1864. febr. 25. Sárospataki Gyűjtemény Kézirattár, 1621/2.

¹⁸ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz. Hanva, [1964. augusztus 5.] (sajtó alá rendezte): Új Imre Attila: *Arany János levelezése (1862-1865)* 4. Arany János Összes Művei XVIII., Universitas Kiadó MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. Bp., 2014. 473.

¹⁹ „A tekintélyesebb gyülekezetek helye részint helyzetöknél és lélekszámuknál, részint multjuknál vagy virágzó egyházi életöknél fogva: Rimaszombat, Pelsőcz, Balog, Putnok, Hanva, Jánosi, Serke, Simoni, Rimaszécs” RÓNA-FÖLDI Zoltán: *Múltba nézek ... Bánréve. Fejezetek a település és környezetének történetéből*. I. kötet. H.n. 2020. 247.

ebből 1202 református.²⁰ 1851-ben így jellemezte a falut: „[...] anyaszentegyház. Határa nagyobb részt róna és igen termékeny; erdeje van. A' Hamvay nemzetség innen veszi eredetét. [...] réttye az egész Vármegyében leg jelesebb, mind terjedésére, mind pedig termékenységre nézve, legelővel a' szomszéd helységeket is segíti, földgye termékeny. Van a reformátusoknak nagy templomjok. [...] Van 32 urbéri, 48 6/8 majorsági telek, 900 hold legelő, erdő semmi; szántófölde a mellett hogy mindent, egyszersmind bő mértékben terem, szénája sok és jó; a marhatenyésztést kedveli a jómódu adófizető nép. Ezenkívül birják Darvas, Hanvai Sándor, Ferencz, Hevessi stb. urak.”²¹ A községben levő református templom 1848-ban épült.²²

Amikor a Tompa család ideérkezett egyszobás parókiát talált, amelynek helyére néhány év múlva ötszobás tornácost épületet emeltettek. Kezdetben „Az ekklézsia kasszájába alig gyűlt be egy pár ezer váltó forint, noha nagyon szorgalmazták a lakosoknál kint lévő tőkék befizetését. [...] Első éveit merő fáradtság és viaskodás az egyházban megbomlott rend, csend és kötelességérzet helyreállítása érdekében. Egy rakás ósdi, rossz szokással, hanyagsággal, értetlenséggel és elvadultsággal kellett szembeszállnia. Elődje

²⁰ FÉNYES Elek: *Magyar országnak, s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 3. Pest, 1837. 171.

²¹ FÉNYES Elek, 1851. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/h-BB9A3/hamva-BB9EF/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfQkFCQzMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJiYW12YSJ9> (2020. aug.15.)

²² BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája) – a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Győr-kishont vármegye.* Apollo Irodalmi Társaság, Budapest. 1903. 425.

Dabsy József előregedett. Élete utolsó éveiben már a papság összes terheit, Kálniczky Pál káplán vitte. Ily körülmények közt sok visszaélés és garázdálkodás történt az egyházban. Paplak, iskola rossz karban. A toronyban egyik harang elrepedve. A papi és tanítói fizetések hátraléka ijesztőleg felszaporodva. Az egyháznak egy csomó adóssága a superintendencián, míg jövedelme alig valami. A némi hasznot hajtó sómérés is pangott s bevétele szőrin-szálán elveszett. A nép rendetlen, kikapós lett. A jobbágyságtól felszabadult, de rosszul használta nyert szabadságát. Korcsmázott, duhajkodott s még Isten házban is botrányt csinált, különösen az engedetlen, vássott fiatalság. A jobbágyság idején a családok hadakban éltek, most osztzkodtak, civakodtak. Rövid idő alatt, mint Tompa írta Arany-nak – 13 telkes gazda ment semmivé a faluban. Először az adóhátralék fizetésére kísérelte meg rábírní a gazdákat, akik ellenálltak, eddig se volt következménye semminek. Tompa a behajtáshoz jogi és más eszközöket használt. 9 esztendeig küzdött a helyzet javításán (például prédikációban – a szerző). [...] Végül egyháztanácsi határozatot hozott: <A lelkész senkinek bizonyítványát aláírni, a katonaság alóli felmentéséről szóló táblázatát kitölteni; keresztlevelét kiadni, s más ezekhez hasonló dolgaiban hivatalos segedelmére lenni nem tartozik, míg az előljáróktól bizonyítványt nem mutat elő a lelkésznek arról, hogy kötelességét teljesíteni szokta. [...] De ugyanakkor a régi fizetési kulcs tarthatatlanságát belátván, újabbat, czélszerűbbet léptett életbe a konszisztórium.> Az egyház vagyoni állapotát is rendbe kellett hoznia. A sómérést, melynek jogát a földesurak az eklézsiára ruházták, árendába adták. Az egyház egyéb javait is haszonnal értékesítették.”²³

„Fekete könyvében” írt egy ott „dívó”, számára elfogadhatatlan gyakorlatról, amely úgy tűnik természetes volt a többi faluban is: „1851-ben jöttem Hanvára papnak, s így elmúlt 17 éve. Azelőtt

²³ S. SZABÓ József 1901. 49-50.

szokásban volt, hogy fizetés-szedéskor és Úrvacsorájakor a pap kimenvén a filiákba, ebédre is ott maradt. Háromszor angaria, háromszor úri vacsora alkalmával kellett kimenni egyik-egyik filiába, évenként a kimenetel száma tizenkettő volt, Természetes, hogy akkor aztán ebéddel látták el a papot, sőt magukat a consistorium tagjait is és hogy nem addig tartott a trakta, míg a pap eljött, hanem a java még azután következett. A gondnok ezért a tréfáért 4 ezüst forintot irt számadásába, már minden egyes esetre annyit. Nekem nem tetszett a költséges tréfa, szegény egyházak rovására, azért kimondám, hogy többé nem megyek a fizetést szedni s Úrvacsorája után sem maradok ott ebéden. Így a szemtelen szokás el lőn törölve. Tegyük fel már most, hogy ha 17 év óta szemet hűnyok e botország előtt, a két leány-egyháznak 816, azaz nyolezszáztizenhat forintjával van kevesebb, a kamatokat nem is számítva. Nem hinné az ember, ha tollra nem volna véve.”²⁴

Hosszú küzdelem volt, amíg elfogadható állapotokat teremtett az egyházközségben, de úgy tűnik meg volt hozzá az elköteleződése, a kellő erélyessége és testi ereje is, ha kellett; hiteles papnak tarhatták hívei. Lelkészi szolgálata kezdetén írt egy értekezést a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokba, amelyben egyfelől a reformáció pozitív hatásait, másfelől pedig a pap és a hívek viszonyát taglalta. Véleménye szerint azért volt elvárható minden igaz protestánstól, hogy szeresse és becsülje egyházát, lelkészeit és tanítóit, mert a reformációt tekintette annak a társadalmi mozgalomnak, amely széttörte a „lelkiszolgaság ész-kötöző bilincseit”, elterjesztette az erkölcsiség tisztább elveit, és elősegítette a családi és polgári jólétet. Cikkében korholta a híveket azért, hogy közönyösségük miatt, számos helyen méltatlan körülmények között éltek az egyház szolgálói.

²⁴ TOMPA Mihály Fekete könyve. *Budapesti Szemle* 1918. 499. sz. 77-136. 129-130. . http://real-j.mtak.hu/2462/1/BudapestiSzemle_1918_175.pdf

Legégetőbb feladatnak az egyháziak megfelelő javadalmazását tekintette, úgy gondolta ahhoz, hogy a lelkészek és a tanítók betölthessék a nekik szánt szerepet, nevezetesen a társadalom szellemi, erkölcsi színvonalának emelését, olyan megfelelő anyagi háttérrel kell rendelkezniük, amely polgári életszínvonalat biztosít számukra. Mint írta, ha az az elvárás hogy "[...] a protestáns egyház (legyen – a szerző) az, melly a haladó kor műveltségével halad elő és tökéletesedik" meg kell akadályozni, hogy „szolgái” olyan helyzetbe kerüljenek, melly őket gátolja, hogy egész kedvvel teljesítsék hivatásuk tiszteit, hogy tudományos művelődésük eszközeit időről időre megszerezhessék – s’ hivatalukban a’ vallás méltóságához illő dísszel forgolódhassanak. Gazdagság az egyház hivatalnokinak, prot. elvek szerint, nem szükséges: de igen is szükséges, hogy a háztartás gondjai nélkül, mérsékelt jó állapotba tétessenek azok, kiknek a kor műveltségével haladniok kell, kik be- és ki-mennek a nép előtt; kiktől kivált a jelen nemzedék igényli, hogy szellemi és erkölcsi műveltség mintái gyanánt tündököljenek, s kik a szeretet munkái gyakorlására gyakrabban hivatnak fel másoknál.”²⁵ Hanvai beköszöntő prédikációjából feltárul az is, hogy mit gondolt a lekipásztor kötelességeiről: „Keresztyéni bölcsességet akarok egyszóval hirdetni és meghonosítani, azaz megszerettetni veletek a jót, megutáltatni a rosszat; irtani, gyomlálni az emberi szív minden oda nem tartozó gyomjait; nevelni, ápolgatni az erény gyöngéd virágait, viaskodni az erkölcsiség ellenségeivel, barátokozni a jókkal, támogatni az erőtleneket.”²⁶ „Mélyebb lelki cél

²⁵ TOMPA Mihály: A reformatio áldásai. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1847. okt. 10. 1-2.

²⁶ TOMPA Mihály: A pap a templomban és templomon kívül. – Székfoglaló beszéd Hanván 1951. szept. 7-én - In: Sajtó alá rendezte: S. SZABÓ József: *Tompa Mihály Alkalmi és közönséges egyházi beszédek*. Bp., Kókai Lajos tulajdona, 1901.76.

állítja a papot szószékre: építés, javítás, vigasztalás [...] Legyen a szószék mindenestre összeköttetésben az étellel, mert az ember nemcsak vallásos lény, hanem honpolgár is; [...] Legyen a pap nyájas, alázatos! [...] A pap legyen alázatos, de nem földön csúszó; érezze méltóságát kevélység nélkül; legyen szerény alacsonyság nélkül; igyekezzék békében lenni mindenekkel, aljas kegyvadászat nélkül.”²⁷ A lelkész feladatai közé sorolta, felelősségének tartotta a nép vallásos életének vezetése, a szertartások elvégzése mellett azt is, hogy törődjön egyháza tagjainak társadalmi életével, –szerepével, viselkedésével. Ne csak lelki vezetőjük, hanem nevelőjük is legyen. Különösen foglalkoztatta a különböző társadalmi csoportok együttélésének nehézsége. A gömöri falvakban a nagyszámú jobbágytelkeken élő vagyontalanok, a vagyonos kuriális és amarális kispapok, a köznemesi réteg, – akik 1848-ban elvesztették kiváltságait – a jobbágyok – akik ugyanakkor váltak szabad paraszttá – között komoly feszültségek húzódtak. A nemesekre jellemző „[...] ranghoz illő magabiztosság és a származás által hitelesített tekintély”²⁸ hosszú évtizedekig meghatározta az egyes társadalmi csoportok közötti viszonyt. Tompa különösen a vagyonos vagy magas presztízzsel rendelkező társadalmi rétegekkel való érintkezésben hangsúlyozta a tisztelet kinyilvánítása, illetve az önérték és méltóság megtartása közötti egyensúly fontosságát. Ennek a megteremtése a korszak lelkészei számára igazi kihívás lehetett. Nem véletlen hát, hogy a sárospataki professzor, Zsarnay Lajos is értekezett a problémáról homiletikai tankönyvében, a „paptan”-ban: „A főrangúak előtt ne csússzon s mászzon a lelkész, hanem a mint egy oldalról rangjuk iránt megadja a szo-

²⁷ u.a.79-80.

²⁸ KÓSA László: *„Hét szilvafa árnyékában” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon.* Osiris Kiadó, Bp., 2001. 52.

kott becsületet s tiszteletet: úgy lelkészi: úgy lelkészi méltóságát erkölcsi tisztasága, szellemi miveltsége mellett előttök is minden kevélység nélkül fentartsa.”²⁹

Tompa helyzete ebből a szempontból még bonyolultabb volt: a falusi lelkészség alacsony státuszt jelentett ugyan, de ezzel szemben országos ismertséggel, hírnévvel rendelkezett, ráadásul – Petőfi és Arany mellett – őt tekintették a költői triász harmadik tagjának. Az irodalmi élet legtöbb szereplőjével közeli viszonyt ápolt, emellett a megyei értelmiség, elsősorban a „tudós” papság, illetve a művelt nemesség tagjaival rendszeresen összejárt, közülük kerültek ki barátai, mentorai. Kapcsolati hálójához a legkülönbözőbb rendű-rangú emberek tartoztak, a fővárosi elit tagjai között éppúgy voltak barátai, mint a helyi potentátok között. Ettől függetlenül saját környezetében neki is megvoltak a konfliktusai, akadtak nehézségei egyes helyi műveletlen „urakkal”, azzal a kisnemesi, gögösnek, tudatlannak, korlátoltnak ábrázolt mentalitással, amelyről számos anekdotát jegyzett fel a már említett Fekete könyvében is. Jól jellemzi a papság köztes, sajátos helyzetét, alacsony presztízsét az a megjegyzése, amelyet például a megszólításukkal kapcsolatban írt: „Ösmerni kell azt az otromba kálvinista tempót, hogy a papot atyusnak, páternek, páterkámnek hívja az úrféle. Én magam alig tudtam elszoktatni valakit, hogy ne hívjon így: maga, Miska, mert ez a kertész, szobalány, a jáger czíme; az enyém: kegyed, ön, lelkész úr!”³⁰ Elődje, Dapsy József felett tartott temetési beszédében is szólt arról a jellemző, a korszak papjainak közérzetét nagyban befolyásoló állapotról, hogy miközben az egyik legfontosabb, leghasznosabb társadalmi intézményt képviselték, a társadalmi ranglétrán mégis alacsony státusszal rendelkeztek. „[...] pap

²⁹ ZSARNAY Lajos: *Paptan. Vezérfonalul tanításaihoz kézirat helyett*. Sárospatak, nyomtatta Nádaskay András, 1847. 135.

³⁰ Fekete könyv. 91.

volt, nem a lármás dicsőség, hanem a komoly erkölcsjavítás és a keresztyén embernevelés koszorútlan bajnoka. Ki ne fogná fel e szó súlyát: vallás? ez fogad születésünkkor, ez áldja meg boldog frigyünket, ez fektet a sírba. Együvé tartja az ezer érdekű és viszonyú emberiséget, mint egy arany-perecz, nélküle összevissza kavarnodék a társaság; part, mely nem engedi szétömlöni, a világot elborítani amaz ismeretes háborgó tengert, a népet; alap, melyen a polgári s erkölcsi társaság minden épülete nyugszik. Midőn a törvény nem bír áthatni az ügyek szövevényén: segítségül az esküt kéri a vallástól; előtte térdre hull a fejedelem, hogy erősítse meg fején a koronát. És mily csudálatos: a vallás szolgálai mégis alig bírnak állással a társaságban; szegény, lenézett vagy elfeledett emberek; jellem, becsületesség és tudomány keveset segít rajtok. Hiába, kik a vesztegető világnak a kincset ássák a föld setét ölében: a bányászok sebzettek és rongyosak.”³¹

Egy alkalommal beszámolt Arany Jánosnak a nála tartott vendégségről, levelében remekül jellemezte azt az eklektikus közeget, amelyben a hozzá hasonló értelmiségiek éltek a század közepének vidéki Magyarországon. Ez alkalommal Reményi Ede hegedűművész, zeneszerző volt a Tompa házaspár látogatója. Az összejövetelhez csatlakozott még néhány környékbeli nemes család is, köztük Hamváról Darvas Pál és neje. Arany Jánosnak a következőket mesélte az eseményről: „Reményi nálam volt Hanván s gyönyörűen hegedült nem nagyszámú, de válogatott, mindkét nemű vendégeimnek. Mikor legkomolyabb ünnepélyességgel foly a Szózat: Pál úr odahajlik szomszédjához s felhangon a legnagyobb nyugalommal azt mondja: Jó legelője lesz az idén a borjúnak!”³²

³¹ TOMPA Mihály: A hosszú s jól bevégzett élet. Dapsy József lelkész felett 1852. In: u.ő :Halotti beszédek. (Orációk) Nehány utófohással. Miskolcz, 1867, Fraenkel B. sajtátja. 65-74. <http://mek.oszk.hu/17000/17067/17067.pdf>

³² Fekete könyv 93.

A korszakban nemcsak az oktatásban, hanem a születő egyházi sajtóban is sokat foglalkoztak a lelkészi hivatással, a lelkész személyével. Kinek való ez a hivatás, milyen a jó pap. A szellemi képességek, műveltség mellett a férfiaság külső jegyei, mint a megjelenés („jó kiállítás”), a biztos fellépés, a magas termet, az erős, zengő hang, az erő fizikai jellemzői is szükségesek voltak a lelkészi tekintély elismertetéséhez. Kis János evangélikus szuperintendens 1846-ban úgy fogalmazott: „Ki szerencsés evangélikus prédikátor akart lenni, annak már a természettől is némelly olyan ajándékokat szükséges nyernie, mellyeket a nevelés ki nem pótolhat. Megkívántatik tőle, hogy ép teste, alkalmas termete, erős melle, s tiszta és érthető hangja, erős idegrendszere, legalább közepszerőségig élénk emlékező tehetsége s képzelődése, józan ítélő tehetsége s nagyon heves szenvedélyektől ment szíve legyen. De természet szerint a tudományos kimívelésnek is kisebb vagy nagyobb mértékben ezekhez kell járulni, s mennél nagyobb mértékben járul hozzájuk, annál inkább lehet szerencsét reményleni.”³³ Később, a polgári választási rendszer szabályai szerint, a bemutatkozó prédikációt tartó lelkészek retorikáját is megbírálták a hívek (pl. „szépen” beszél, azaz a prédikáció hat az érzelmekre is, megakadás nélkül imádkozik, stb.).³⁴

Tompa úgy tűnik minden kritériumnak megfelelt, azaz nemcsak országos híre volt, nemcsak elismert költő volt – korabeli „híresség” – jó kapcsolatokkal, hanem az elvárt külső, belső tulajdonságokkal,

³³ KIS János Superintendens’ emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. I–II. Kulcsár Nyomda, Sopron 1845–1846. I.235.

³⁴ főszerk. DÖMÖTÖR Tekla *Magyar néprajz. VII : Népszokások, néphit, népi vallásosság. (Folklór 3.)* Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/vii-nepszokas-nepi-vallasosság-A33C/nepi-vallasosság-ABA5/protestans-egyhazi-as-szokasok-es-magatartasformak-AE93/az-egyhaziakozseg-szervezete-es-intezmenyei-AEDE/a-lelkesz-szemelye-AEDF/> (2020. aug. 12.)

adottságokkal, megfelelő műveltséggel is rendelkezett. Ennek volt köszönhető, hogy – amint láttuk – el tudott érni eredményeket azokban az egyházközségekben, ahol szolgált.

A lelkésszel szemben támasztott követelmények között kitüntetett helyen állt, hogy jól prédikáljon. Az egyházi beszéd gyakorlatával nemcsak a homiletika tudománya foglalkozott, hanem a hívek, a paptársak egyaránt megfogalmazták elvárásaikat, véleményt mondtak az elhangzott, nyomtatásban megjelent prédikációkról. Hogy mi számított jó egyházi beszédnek, arról már a kortárs vélemények is megoszlottak, abban azonban konszenzus lehetett, hogy a pap szószékre lépését egy nemesebb, magasabb eszmének kellett áthatnia: nevezetesen a beszédnek építenie, tanítania kellett.³⁵ Tompa egy alkalommal így fakadt ki Arany Jánosnak: „Elfut a méreg, midőn kijövén a templomból, az ex tempore mondott gizgazra ezt a megjegyzést hallom: felséges beszéd volt, persze mikor három nap töröm-marom magam egy prédikáció után, akkor könnyen azt mondják: most nem készült a pap.”³⁶ A hallgatóság számára a legfontosabb az lehetett, hogy érhető, világos, követhető legyen a prédikáció. A már említett „Paptan”-ban Zsarnay így fogalmazott: „Hogy pedig a vallásos igazságokat világosítsa, a’ hitet nevelje, az erkölcsöket nemesítse, a’ kegyességet előmozdítsa, minden liturgiai beszéd ’s tanítás érthető s’ világos legyen. Innen azt a nép született nyelvén kell készíteni s mondani, a mint Pál apostol mondja 1Kor.14:19 a gyülekezetben inkább akarok öt szót szólani értelemmel, hogy nem mint tízezer szót szólani idegen nyelven.”³⁷

³⁵ TOMPA Mihály: A pap a templomban és templomon kívül. – Székfoglaló beszéd Hanván 1951. szept. 7-én - In: S. Szabó József, 1901. 77-79.

³⁶ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak. Hanva 1853. augusztus 1. (Sajtó alá rendezte): BISZTRAY Gyula: *Arany János levelezése (1852-1856)* 2. Arany János Összes Művei XVI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1983. 273.

³⁷ ZSARNAY Lajos 36.

Tompa könnyen prédikált, jól beszélt: „meg kell adni, hogy könnyen papolok [...]. Improvisálni a csalásig tudok. Nyelvem jó, pereg, mint az orsó, de ekkor nagyon sietek. És igazán néha olyan jól beszélek, hogy szinte sajnálom, hogy az egész beszéd elvész.”³⁸ Ezt a képességét Szász Károly is méltányolta. Egyik látogatása alkalmával Tompa Poszobán szolgált. Az odafelé vezető úton Szász megkérdezte tőle, hogy miről fog prédikálni. Tompa válasza az volt, hogy még nem tudja, mivel vasárnap reggel szokott készülni, de ez most elmaradt Szász látogatása miatt. Majd megkérte barátját, hogy mondjon egy textust, mire Szász a következőt adta: „Ha a ti igazságotok feljebb nem bővölködik az írástudók és farizeusok igazságánál: semmiképpen nem mehettek be a mennyeknek országába.” A templomban elhangzott beszédről később Szász Károly azt mesélte, hogy: „Fényesebb és meglepőbb szónokot eleget halottam, de lelkeket jobban kielégítő papot tán egyet sem.”³⁹

A 19. század közepétől egyre nagyobb számban jelentek meg a prédikációs kötetek. A kritikák, vélemények már nemcsak szóban hangzottak el, hanem rendszeresen megjelentek a sajtóban is. Tompa prédikációi közül először két halotti beszédét adták ki 1854-ben, ugyanebben az évben Fördös Lajos felhívására belépett a Papi dolgozatok munkatársainak sorába. Önálló kötetének első füzetét 1859-ben, második füzetét 1864-ben, emlékbeszédei pedig 1867-ben jelentek meg. Arany igen elismerően nyilatkozott prédikációiról: „Ha te azt hiszed, hogy van buzgóbb híved, mint Arany Julcsa, óriásilag csalatkozol. valakitől megkapta olvasni predikációidat, s azóta nincs regény, melyért elhagyná, eszi a szó a teljes értelmében. És ez nagy érdeme azon beszédeknek. Hol engem, hol anyját fülel le, hallgassuk mily szép az; s olvassa teljes elragadtatással.

³⁸ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1854. december. Idézi VÁCZY János 1913. 148.

³⁹ VÁCZY János 147.

Nem a czirádát keresi pedig (az nincs is), hanem a mi a szívhez, lélekhez szól. Hidd el, Miskám, jó pap vagy, mert ily romlatlan lélek táplálkozik beszédeidből.”⁴⁰ Szász Károly a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokba írt kritikát barátja prédikációjáról.⁴¹

A homiletikatörténet a 19. századról, mint a racionális teológia korszakáról beszél, Tompát ezen belül a vulgáris racionalisták között említik. A prédikátorok és prédikációk hagyományos kategóriákba, irányzatokba való sorolása mára vitatottá vált. Szetey Szabolcs például arra vállalkozik munkáiban, hogy a 19. század prédikációs gyakorlatának árnyaltabb elemzését, szélesebb kontextusban való értelmezését végezze el. Kovács Ábrahám önálló tanulmányt szentelt Tompa teológiai gondolkodásának. Ő is elveteti, hogy a racionális teológia irányzatának képviselőjét lássuk benne. Prédikációit elemezve arra az álláspontra jutott, hogy Tompa elsősorban a „magyar református tradicionális teológia talaján állott”⁴², de beszédeiben a különböző teológiai hatások jelenlétét ő sem kérdőjelezi meg. Tompa egyházi beszédeivel kapcsolatban is helytálló az az általános megállapítás, miszerint: „A prédikáció természetesen igehirdetés volt, a keresztyén hit és tanítás kifejtésének helye és alkalma, de ugyanannyira számított a nyilvánosság fórumának, és sorolták a nemes értelemben vett közügyek közé. A templom és a prédikáció az iskola mellett a közélet fóruma és médiuma is volt. [...] A prédikátorok a műveletlenség, a szegény-

⁴⁰ Arany János Tompa Mihálynak. [Nagykőrös, 1859. július 16.] (sajtó alá rendezte.) KOROMPY H. János et al.: *Arany János levelezése (1857-1861)* 3. Arany János összes művei XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. 313.

⁴¹ Erről bővebben: KOVÁCS Ábrahám: Tompa Mihály egyházi munkájának protestáns szellemi háttere és teológiai gondolkodása prédikációi alapján. In: szerk.: Berecz Ágnes: *Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből*. Ráday gyűjtemény. Bp., 2019. 130-158

⁴² KOVÁCS Ábrahám 2019. 157.

ség, a köznépi babonák, vélekedések ellen a tudomány felismeréseinek ismertetésével léptek fel [...]”⁴³

Tompa Mihály prédikációit elemezve egyértelműen látszik az a kifejezett szándék, hogy – a feudális társadalmi rend megbomlása után, a különböző (akár új) társadalmi állású hívei számára – érthetővé, akceptálhatóvá, követendővé tegye a feudális rendi mentalitásként definiált, szűklátókörű, minden haladást és gyarapodást gátlónak aposztrofált felfogással szemben azt a polgári gondolkodást, magatartást, eszményt, amelyet egyfelől magából a keresztyénségből, másfelől a felvilágosodásból („a haladásból”) eredeztetett. Prédikációiban az emberi (polgári) felelősségvállalás, kötelességteljesítés, munkaetika problémáját, a nevelés, az önevelés, az önreflexió kérdését egyaránt tárgyalta. Az embert, mint társadalmi lényt állította középpontba, aki elsősorban önmagáért felelős, akinek képessé kell válnia tetteit, életvezetését kontroll alatt tartani, önkorrekciót végezni, akinek folytonos önvizsgálatra, önevelésre van szüksége.

Prédikációiból kirajzolódik az eszményi „férfipolgár” alakja, akit háromféle viszonylatában mutat be: mint a társadalom, a család, illetve a vallási közösség tagját. Szövegeinek állításai csak nagy általánosságban vonatkoznak a nőkre. A nekik szánt, számukra releváns kijelentéseit, közvetlenül hozzájuk intézett tanításait egy-egy temetési beszédében, illetve *Olajág* című nők számára összeállított imakönyvében fogalmazta meg. „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve, mégis mindenki más-más nemű ajándékkal, sajátsággal és erővel van felruházva; külön ösvényre utasítva s küldetéssel megbízva a bölcs Gondvise-

⁴³ SZETEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784-1878 között*. Károli Gáspár református Egyetem – L’Harmattan Kiadó. Bp., 2016: 32-33.

léstől [...]”⁴⁴ Azokról a nőkről, akik művelt körökben forgolódtak, vagy részt vettek valamilyen társadalmi haladást elősegítő mozgalomban, úgy vélekedett, mint kortársai többsége. Törekvéseik csak addig voltak számára elfogadhatóak, amíg nem a családi élet kárára történt, ameddig nem lépték át a számukra kijelölt határvonalat.⁴⁵ „A férfié a dicsőség és zaj – a nőé az egyszerű csendélet. Mihelyt ezt a zajtalan kört, ezt az otthonos fészket szűknek találja a nő, s a világ zajába vágyik, szerephez óhajt jutni, feltűnés után sóvárog: nem fogta fel női hivatását s megtévesztés életösvényét. [...] a tere nem a világ zaja. [...] Ház, a családi élet!, s bizonyára azon nemes tulajdon, mely titeket oh nők, olly imádandókká, a kis körben oly nagyokká tesz, mely körületek varázskört alkot, mindent fényben és boldogságba borít, ez a nemes tulajdon: a nőiesség. Talán lehetek nagyok a ház csendes körén kívül is, de nők nem lesztek többé. Tisztelhetünk és bámulhatunk talán, de fájdalom többé nem szerethetünk.”⁴⁶ A női műveltség szükségességét elismerte, de csak abban az esetben, ha a nő nem kérkedett, annak birtokában nem kívánt magának közéleti szerepet. Draskóczy Sámuelné temetési beszédében így jellemezte az elhunytat: „Bizonyára képessége által, s azon sok-oldalú s széles ismeretekkel, mellyek birtokában: csak igen kevés férfit nem borított volna homájba, ha a helyett,

⁴⁴ TOMPA Mihály: *Olajág. elmékedések, fohászok és imák. Hölgyek számára olvasó- és imakönyvül.* Bp., Franklin-Társulat, 1883:85.

⁴⁵ Erről bővebben: SÁRAI SZABÓ KATALIN: „Van határa a két nemnek” Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben. In. (szerk.): TÖRÖK Zsuzsa: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról.* Reciti, Bp., 2016. 97-117; SÁRAI SZABÓ Katalin: *Női szerep és családi stratégia a 19. század második felében – Szász Károlyné Bibó Antónia püspökné életpályája.* Megjelenés alatt.

⁴⁶ TOMPA Mihály: A nő helye; hivatásának szépsége és fontossága. Draskóczy Sámuelné Újházi Clementine Asszony felett. u.ő: *Halotti beszédek. (Oráziók) Nehány utófohással.* Miskolcz, 1867, Fraenkel B. sajtátja. 14-27.

hogy árulná, lelke szerényen el nem rejté e kincseket, mint a gyöngyöt az egyszerű kagyló. Valóságos tiszta nőjellem volt. [...]”⁴⁷

Prédikációiban hangsúlyozta, hogy az ember rendeltetését, az emberi élet célját Isten a világ tökéletesítésében, az emberek boldogításában, tehát társadalmi szerepében jelölte meg. Gyakran beszélt a *társadalmi hasznosság* protestantizmusban, illetve a felvilágosodásban gyökerező elvéről, miszerint minden ember köteles megfelelni „elrendelt” hivatásának, amelynek alapvető célja a jobbítás, a társadalmi haladás elősegítése kell, hogy legyen. Mindez a nőkre és a férfiakra egyaránt vonatkozott, azzal a megszorítással, hogy a közéletben való működés lehetőségét csak a férfiak számára tartotta elfogadhatónak. „*Isten ki rendelte a földnek minden határait, a nyarat és telet formálta*, valamint a természetben, a virágzást, gyümölcsözést, pihenést és téli álmat bölcs rendben hagyja egymástán következni: elrendelte a mi pályánkat is, [...]. Tudunkra adta mikor és mit kell munkálkodnunk? hogy magas rendeltetésünknek, miszerint nagyobb vagyunk minden földi teremtetéseknél, – igazán megfelelünk; felruházott e végből erővel s tehetségekkel, s hogy azokat czélosan használhassuk: társaságba állított bölcsessége.”⁴⁸ Mindebből következett az is, hogy elfogadhatatlannak, álszerénységnek, képmutatásnak tartotta azt a meggyőződést, amely szerint nem fontos, hogy az egyén a halála után mit hagy örökül a közösségi emlékezetben, hiszen – úgy vélte –, aki betöltötte társadalmi szerepét, az egyben minlát is adott a következő nemzedék(ek)nek. Ezért nemcsak az egyén, hanem a közösség, a társadalom számára is fontos, hogy az egyes aktorok után milyen szellemi, eszmei örökség marad.⁴⁹

⁴⁷ ua.

⁴⁸ TOMPA Mihály: Téli gondolatok. In. *Tompa Mihály Papi dolgozatai*. Első füzet. Egyházi beszédek. Miskolc, Fraenkel B. Könyvkereskedése, 1859.21.

⁴⁹ TOMPA Mihály: A nagy vállalatok miért járnak nagy küzdelmekkel? (Nagy-pénteken).ua.. 82

Max Weber magából a protestantizmusból eredeztette a világi hivatáson belüli kötelességérzet megbecsülését, ami maga után vonta „a mindennapi világi munka vallásos jelentőségének képzetét.” Véleménye szerint a »hivatás« fogalmában minden protestáns irányzat központi hittétele megjelenik, „amely nem ismeri el az evilági erkölcsiség túllicitálását szerzetesi aszkézis révén, hanem kizárólag az evilági kötelességek teljesítésével törődik úgy, ahogyan ez megadatik az egyén egész életre szóló munkájában.”⁵⁰ Nagy J. Endre szerint a reformkori „értelmiség” egyik sajátossága az volt, hogy a katolikusok is a protestáns etikát a „világon belüli aszketikus típust” képviselték és Isten eszközei akartak lenni a világban. Életük értelmét, hivatását egy sajátos küldetésben látták, nevezetesen az ország politikai, rendszerbeli, gazdasági és kulturális felemelkedésének szolgálatában. „A munka éppen ezért lesz »hivatássá« [...] a világi hivatásvégzés úgy jelenik meg, mint a felebaráti szeretet kifejezése.”⁵¹

A 19. századi diskurzus állandó témája volt a munkaetika kérdése. gróf Mikó Imre például így fogalmazott: „A munkálkodás kötelezettsége kiterjed a társadalom minden rangú és osztályú tagjaira. Az élet bármely pályáján szegénynek s gazdagnak egyiránt megvan a maga sajátlagos hatásköre. A hazát jó és balszerencséjében, birtoka és ereje arányában minden osztály, minden egyén szolgálhatja. [...] Örök változhatlan törvénye a társaságoknak, hogy minden jó honfi, minden becsületos polgár ott és úgy szol-

⁵⁰ WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Válogatott szociológiai írások.* Gondolat, Bp., 1982. 98-99.

⁵¹ NAGY J. Endre: Értelmiségi vallásosság. In: MOLNÁR Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves Protestáns Etika” c. konferencia előadásai.* Századvég Kiadó, Budapest. 2009. 215–240. 223–224.

gálja honát, a hol és a mely téren azt valami bizonyos haszonnal teheti”.⁵²

Tompa prédikációival szintén meg akarta győzni a híveit arról, hogy lássák be: a munkavégzés minden rendű és rangú ember számára egyformán és elengedhetetlenül szükséges. Akkor is így van ez, ha nem a kenyérkereset a célja. „A folytonos munkálkodás, (mint lélekzetvétel) szoros összefüggésben van az étellel, mellynek nem csak az eledelek által való táplálása s kényelme, de szellemi jóléte, becse, épsége s tartóssága is biztosíttatnak abban. Munkálkodnunk kell, hogy élhessünk, hogy boldogul élhessünk, hogy sokáig élhessünk; és nincs halandó: legyen bár gazdag, hatalmas, mi min az emberi társaság tagja, az élet kötelezett terheinek viselésétől felmentettnek vélhetné magát; ember és munka elvállhatatlanok; [...] kívánatos a kötelesség s munka áldás az embernek, mutatják azok, kik bármi okból erőszakosan el lévén zárva a tevékenységtől: megromolnak, elbetegesülnek, megzavarodnak.”⁵³ A rendi társadalomból a polgáriba történő átmenethez arra a mentalitásváltásra volt szükség, amely a munkavégzést már nem tekintette elfogadhatatlannak egyes társadalmi csoportok tagjai számára, illetve elismerte azt az anyagi gyarapodást is, amely kizárólag a munkavégzés eredménye volt. Nemcsak a munkavégzéssel kapcsolatos előítéletek lerombolására volt szükség, hanem annak a szemléletnek a megváltoztatására is, amely szerint léteznek olyan tevékenységek, foglalkozások, amelyek alantasak. A középosztály tagjai körében még a 20. század első felében is erősen élt az előítélet, miszerint bizonyos pályákat elfogadhatatlannak, méltatlannak tartottak maguk számára. A társadalmi hasznosság eszméjét vallók azonban – ahogy Tompa is – minden munkát egyenértékűnek

⁵² Gr. MIKÓ Imre : Irányeszmék: *Budapesti Szemle* 1860. 8. kötet. 26-27. sz. 30.

⁵³ TOMPA Mihály: Elmondhatjuk-e a szent leczke szavait: Elvégeztetett minden? (Késő ősszel) In.: TOMPA Mihály 1859. 189.

ítéltek. „Sok munkát szégyenlünk, sok foglalkozására az életnek nem adjuk magunkat! Minő tévelygés, minő millióknak kárt tevő vakság! Csak lopni és koldulni szégyen, dolgozni, bármi legyen is az a dolog, dicsőségére válik az embernek. A földműves, ha hű és szorgalmas, épen olyan tiszteletet érdemel, mint egy fejedelem, ki bölcsen kormányoz. [...] de az emberek közt átkos előítélet uralkodik! a jobb születésű fiút nem adnák szülei mesterségre vagy kézművességre, mert szégyen lenne a familiára; a rangos nem fogja meg az eke szarvát, vagy rőföt, mert fél, hogy a világtól kicsúfoltatik. A gazdag, kinek van miből élnie, nem tanul semmit, nem foglalkozik semmivel! mennyi erő vesz így kárba az összes emberiségben, kiszámíthatja, aki gondolkodni szeret.”⁵⁴ Tompa egy másik, korszerű témát is körbejárt – mai szóval élve –, a pályaalakalmasság kérdését. Vajon van-e tehetsége, vonzalma az illetőnek egy adott hivatás iránt? Felhívta hallgatósága (olvasói) figyelmét arra, hogy ennek a dilemmának az eldöntéséhez elengedhetetlen az önismeret, stratégia kialakítása, illetve a jövő tervezése. „Az rontja meg végezetre az emberiséget, hogy pályáját eltéveszti; nem az lesz, mire ereje és hajlama van. Mellékes célok, kényelemkeresés, erőinek meg nem mérése pályát tévesztet az emberrel; így a közhaladás nem megy előre; ipar, tudomány nem tökéletesül, mert a hivatlan nem boldogul. [...] Meglehet, hogy más téren valamennyien helyükön volnának, míg így ímmel-ámmal, kedvetlenül végzik munkájukat, holott módjukban lett volna erejüknek és hajlamaiknak megfelelőbb pályát is választaniok.”⁵⁵

Nemcsak a pályaválasztással kapcsolatban hangsúlyozta az előrelátást, a jövőtervezést, a stratégiaalkotás fontosságát, hanem annak érdekében is, hogy az egyén képes legyen felkészülni olyan

⁵⁴ TOMPA Mihály: Állatok bölcsessége, emberek oktalansága. In: S. SZABÓ József, 1901. 64.

⁵⁵ u.a.

időszakokra, amikor valamilyen betegség, szerencsétlenség vagy az öregség miatt nem képes a munkavégzésre. Egy-egy igehirdetésben ráirányította a hívek figyelmét azokra a biztosító intézetekre is, amelyek a polgári állam gondoskodó intézményeiként alakultak a korszakban olyan emberek, családok megsegítésére, akiket különös csapás, szerencsétlenség ért. „[...] a gondviseletlenség ez az ellenség, mely néha lassan, néha rögtön s nagy erővel szokta semmivé tenni s koldús-botra juttatni az embert. [...] megesik gyakran: hogy a legvigyázóbb ember is megkárosúl [...] mindezen bajoknak is van orvossága, csak ne mulasszuk el előre megszerezni azt; az emberi társaság gondoskodott biztosító intézetekről, hol néhány fillérért nem csak azt vásárolhatjuk meg: hogy a rajtunk történt csapást, a biztos és kész segedelem által érezhető seb nélkül kiheverjük, de annak felette azt is: hogy aggodalom nélkül s nyugodtan hajthatjuk le este fejünket az álomra.”⁵⁶

A kortársak a munkavégzés, a hivatás gyakorlásának hasznosságát nemcsak a társadalom szempontjából, hanem az egyén felől is értékelték és a jellem fejlődésében is nélkülözhetetlennek ítélték. Beszéltek arról, hogy a munkátlanság akár pszichés betegségeket is előidézhet, ezzel szemben a hasznos tevékenység elősegíti az egyén erkölcsi, szellemi, fizikai fejlődését, feltétele annak, hogy valaki jó polgárrá váljon. Az 1870-es években az angol szerző Samuel Smiles gondolatait Könyves Tóth Kálmán fordításában és tolmácsolásában olvashatta a művelt nagyközönség. *Jellem* című művében a munkát, mint a jellemnevelés legfontosabb eszközét tárgyalta, és azt állította, hogy a „polgáriasultság” a munkavégzés eredménye.⁵⁷

⁵⁶ TOMPA Mihály: A vagyon ellenségei. In. TOMPA Mihály, 1859. 163.

⁵⁷ *Jellem*. Smiles után a hazai viszonyokhoz alkalmazta KÖNYVES Tóth Kálmán. Budapest, Légrédy Testvérek. 1874. 101.

Tompa és a hasonló elveket valló lelkészek feltételezték, hogy a munkavégzés, a kenyérkereset ráébredzheti híveiket arra is, hogy nemcsak önmagukról kell gondoskodniuk, hanem vannak kötelességeik a társadalommal, a különböző közösségekkel, így egyházukkal szemben is. Remélték, hogy növekszik majd azok száma, akik megértik a közteherviselés lényegét, szükségességét. „Oktalanul cselekszik tehát az, ki a közterhek alól, a társaság boldogításának munkájából magát kivonni akarja, mert míg egyfelől az egyes nyugodalma, bátorsága s jóléte a társaság virágzásában s jólétében nyugszik, a mint meg van írva: *a városnak békességét keresétek, mert annak békességében lészen a ti békességtek [...]*”⁵⁸

A lelkészek számára különösen nagy problémát jelentett az egyházi adófizetés elmaradása. Számos eklézsiában mindennapos volt, hogy az egyháztagnak vagyoni, társadalmi állásuktól függetlenül nem fizettek. Komoly küzdelem folyt annak az elvnek az elfogadtatásáért, miszerint, az egyháztagnak, mint állampolgároknak, illetve mint az egyház polgárai felelősséggel tartoznak közösségükért. „Gondoljátok –e, hogy semmi kötelesség, semmi tartozás nem kötelez a vallás és azoknak sáfárai iránt? Munkálkodjatok, hogy legyen miből megfizetni tartozástokat a szent vallás iránt!”⁵⁹

A társadalmi szolidaritás kérdése szintén gyakran szerepelt Tompa prédikációiban, beszélt arról, hogy a „jó polgár”-nak gondoskodnia kell a társadalom elesettjeiről is, azokról, akik segítséget szenvednek, saját vagy mások hibájából szerencsétlen helyzetbe kerültek. Tompa miközben jótékonykodásra, karitatív tevékenységre buzdította híveit, népszerűsítette közöttük a modern szociális

⁵⁸ TOMPA Mihály: Kétféle tartozás. In. *Egyházi beszédek. Tompa Mihály Papi dolgozatai második füzet.* Miskolcz, Fraenkel B. Könyvkereskedése, 1864. 177.

⁵⁹ TOMPA Mihály: Testi és lelki eledel. – Újkenyévi úrvacsora-osztáskor - In: S. SZABÓ József, 1901. 22.

intézményeket, biztatta őket azok támogatására is. „Jót kell tennünk másokkal! ez az Isten parancsolatja, ki midőn áldásával tetéz bennünket, megkívánja: hogy folytassuk az ő munkáját, jóltevéen a szűkölködőkkel és áldozván ahol illik; e végből készen áll az oltár, csak rakjuk rá buzgalmunk ajándokit; fennállnak a nevelő, óvó, segélő intézetek, mellyek a nemes lelkek kegyeletes érzelmeire, a felebaráti szeretet adományaira támaszkodnak s megszűnésök szomorú jel volna s kiáltó vád lenne az emberiségre.”⁶⁰ A szociális gondoskodás modern felfogását vallotta Tompa, amikor az elesettekkel, megtévedtekkel kapcsolatban a társadalom felelősségéről beszélt, illetve azt az alapelvet hirdette, miszerint az állam és a társadalom feladata a bűnösöknek való segítségnyújtás, az hogy esélyt biztosítson a „megtévedteknek” a normális mindennapi életbe való visszatérésre. „Tegyünk jót a szerencsétlenekkel s boldogtalanokkal, ha magok is okai szerencsétlenségöknek, hogy még jobban el ne aljasodjanak, nyomorultabbak, gonoszabbak ne legyenek; mert a rossz bánásmód nemcsak az állatot, de az embert is elvadítja; az okos lélekkel felruházott valósággal, sülyedettségekben is emberiesen kell bánni. És, fájdalom gyakran maga az emberi társaság is részes az egyesek elvesztésében és felelős nyomorúságokért; a tévesztett intézkedések, a törvénynek szerfelett lágy vagy kemény volta, a tudatlanság és hiányos nevelés hányszor okai a nyavalyásság- és elaljasodásnak! innen a társaság, midőn pártfogása alá veszi a nyomorúttakat, nem gyakorol semmi nagylelkűséget, csak mulasztásának rossz következéseit javíthatja. Legyetek könyörülők, irgalmasok a szerencsétlenek iránt! ők az emberiség betegei s kitagadottjai; ápolásra, gyógyításra és visszahelyezésre van szükségük.”⁶¹

⁶⁰ TOMPA Mihály: A mindennapi kenyér. In. TOMPA Mihály, 1859. 183.

⁶¹ TOMPA Mihály: Jótétel. In. TOMPA Mihály, 1864. 23.

A társadalmi hasznosság szempontjából – azzal szoros összefüggésben – gyakran beszélt a férfi családban betöltött szerepéről. „Ha hivatalba léptéll: adósa vagy a közbizalomnak hűség- és tiszta-kezeséggel; a családi életben: a tieid boldogságát munkáló gonddal, fáradsággal s ha kell: mindened feláldozásával is.”⁶² Hangsúlyozta, hogy a férfinak, mint „honfinak és polgárnak” teljesítenie kell kötelességeit a közéletben, munkálkodnia kell a „társaság” javára, be kell töltenie a neki rendelt hivatást, de nem feledkezhet meg arról, hogy gyöngéd férj, gyermekeinek „valódi atyja”, legyen, aki gondosan ügyel jóllétükre, műveltségük gyarapítására és szellemi képzésükre.⁶³

A 18. század utolsó évtizedei óta a lelkészek prédikációikban nevelési kérdésekkel is foglalkoztak, a hazai pedagógia szakirodalmában kibontakozásának idején megkísérelték híveiket is meggyőzni a nevelés fontosságáról. Tompa szintén arra törekedett, hogy főként tanulatlan hallgatói megértsék: a családnak elsődleges szerepe, felelőssége van abban, hogy milyen lesz a következő nemzedék erkölcsi állapota és műveltsége. „Az emberiségre való tekintetben: a legkiválóbb figyelem tárgya a család, mellyből mind a vallási mind a polgári társaság tagjait nyeri; s vajmi nagy különbség az: minémű készüllettel, ellátással s hajlamokkal bocsájtatunk ki a család kebeléből! Lehetünk nagyok és dicsők a világon, de sem a tudomány sem az élet ki nem pótolja azon csorbát, mellyet rajtunk s bennünk a családi hiányos vagy rossz nevelés hagyott; [...] Bizonyára felette fontos az emberiségre nézve a család! ez adja a lélekben testben ép férfiút, a feddhetetlen, szerető serény asszonyt,

⁶² TOMPA Mihály: Szükséges sietség. In. TOMPA Mihály, 1859. 147.

⁶³ TOMPA Mihály: A halál mint az élet bírálata. Halotti beszéd b.e. Szathmáry Király Pál úr felett. Jánosiban September 26. 1852. Rimaszombat, u.ő: *Halotti beszédek. (Orációk) Nehány utófohással.* Miskolcz, Fraenkel B. sajtátja 1867. 12-13.

[...] a gyöngéd érzelmekben gazdag lelkű jó édes anyát, [...] a törvényt tisztelő, rendet és igazságot szerető polgárokat; az istenfélő, kötelességbetöltő, szentül-élni-kívánó keresztyéneket, kik túrni szenvedni is tudnak; a hajthatatlan bírót, bátor hőst, nagy fejedelmet [...]”⁶⁴ Beszél arról, hogy a műveltséget, a kötelességtudást, a munkához való hozzáállást elsősorban fiatal korban lehet és kell megalapozni, ezért a család mellett az iskolák, kollégiumok szerepe is rendkívül fontos a gyermekek fejlődésében. A felvilágosodás korának prédikációira jellemző volt, hogy a lelkészek rendszeresen ostromozták gyülekezetük tagjait amiatt, hogy nem járatták gyermekeiket rendszeresen iskolába, korán munkára fogják őket és nem törődnek iskolai előmenetelükkel. Tompa is kihasználta a nyilvánosság adta lehetőségeket arra, hogy felhívja a figyelmet ennek az ügynek a fontosságára: ” Furcsák vagytok ti K[edves].H[íveim].! feladjátok a gyermeket az iskolába, teszem tavasszal, de ha két nap feljár, két napra már bizonyosan elfogjátok; ez éppen elég idő, hogy ott legyen, ahol volt, hogy a két nap alatt tanultat két nap alatt elfelejtse; ha a gyermek egy hétig feljár, két hétig otthon lebzsel, igen elég arra, hogy kevesebbet tudjon a semminél; ez így tart két esztendeig, - a gyermek szüntelen czifrázza az iskolát, jár meg mulaszt; felmegy, meg otthon marad; tanul és felejt. [...] ilyen szülők kétannyit tartoznának a tanítónak fizetni azon kínos küszködésért, melyet az ilyen feljáró meg elmaradó gyermekkel érezni kénytelen.”⁶⁵

Tompa korholta gyülekezete tagjait azért, hogy nem törődnek iskoláikkal, hagyják az épületeket tönkremenni, nem fizetik rendszeresen tanítójukat, illetve annak személyiségére, képességeire, tu-

⁶⁴ TOMPA Mihály: Házasságszerzés (Farsang előtt). In. TOMPA Mihály, 1859. 30-31.

⁶⁵ TOMPA Mihály: A nevelésről s tanításról. – Vizsgálatkor – In: S. SZABÓ József 1901. 7.

dására egyáltalán nem fordítanak figyelmet. „Fájdalom, nálunk protestánsoknál, az utazó egyszerre ráismerhet az iskolára, mert az rendesen legrongyosabb, legpiszkosabb épület; belül pedig szűk és egészségtelen. A kevés világosság, szemét és rakásra vert gyermekek kigőzölgésétől megsűrűdött levegő valóságos kis tömlőczőkké teszi azokat. Reggeltől délig, déltől estig egy helyben ülni, kivált télben a virgoncz vérű gyermeknek, képzelhetetlen! [...] Lehet-e már a gyermeki természetén nagyobb erőszakot követni el, mint ezen irtóztató összezsúfolás által? Mikor én az ilyen iskolákat látom, a rabszolgakereskedők hajója jut eszembe, hol a szerencsétlenek összekötöttenek s egymás mellé vannak fektetve szorosan, mint a zsákok. Ilyenek az efféle iskolák! S mi az oka? Nincs célszerűbb épület. Fájdalom, sok községben czifrább, ékeőbb a csárda, mint az iskola s ez bizonyosan nem szolgál dicséretünkre! [...] hej, ha azon pénzt, mely haszontalan fényűzésre, kicsapongásra eltékozoltatik hazánkban, iskolák építésére fordíthatnák, egészen másképp állna a dolog! Gazdagok és tehetősek! tekintsetek [...] ezen erkölcsi szükségre, hiszen tudjátok, hogy a célszerű nevelésre jó iskolaépületek kívántatnak!”⁶⁶

A világi közösség, a társadalom és család mellett a harmadik viszonylat, amelyben az egyénnek – a polgárnak – felelősséget kell vállalnia, amellyel szemben kötelességei vannak: az egyház. „Keresztyén szülőktől származva, mihelyt a születés által az emberi társaság tagja lettünk: a vallás is kebelébe fogad; az értelem fejlődésével megnyílnak előttünk az iskolák, a nevelő intézetek, hogy a gyermekből ember, a gyenge vesszőcskéből magas élőfa legyen; neveltetésünket átveszi s folytatja az anyaszentegyház, hol Isten igéje, a szép, jó s igaz hirdettetik; az evangyeliom tiszta forrásainál legeltetik a lélek, és kötelességeink ösmérete-, tökéletesedésünk szükségére vagyunk szüntelen eszméltetve, unszoltatva; a gond és

⁶⁶ u.a.7-8.

útnutató kezdődvén a bölcsőnél, tart mind a síriglan.”⁶⁷ Prédikációiban rendszeresen kihangsúlyozta, hogy az általa közvetített polgári értékrend, az általa képviselt eszmények a kereszténységből eredeztethetőek. El akarta hallgatóival (olvasóival) fogadtatni, hogy a keresztyén közösséghez való tartozás egyben ezen értékrend elfogadását is kell, hogy jelentse. „[...] hatalom az evangyeliom, mely szelíd uralkodása alatt boldogságot áraszt a népek között, a felebaráti szeretet felséges intézményében frigyessülést, erőt s nagyságot teremt. A szemekről leveszi a hályogot, a szellemről a százados bilincseket, s hol a lélek és gondolkodás szabad, nem nyűgözheti rablánczra a kezeket sem. Az igazság és szabadság hátaíait kimutatja, az emberi méltóságát visszahelyezi igaz jogaiba, fenséges volta s hatalma által megváltoztatja a világ ábrázátját.”⁶⁸ Tompa a vallásosságban elítélt minden felekezeti szűkkeblűséget és fanatizmust, ennek elutasítására kívánta híveit is nevelni.

Az 1848-49 után bekövetkező társadalmi változások folyamatában a lelkészekre is újabb felelősség hárult. Szerepük lehetett abban, hogy megpróbálják a felszabadult jobbágyok, a kiváltságaikat elvesztő nemesek, az új polgári rétegek mentalitását, életvezetését, értékrendjét hozzáigazítani az új normákhoz, illetve, hogy megkíséreljék oldani a társadalmi csoportok között meglévő feszültségeket. Arról, hogy a lelkészek mennyire tudtak azonosulni ezzel a szereppel, mennyiben vállalták az új feladatokat, nem állnak rendelkezésünkre kutatások. Egy-egy lelkész életútjának, működésének, prédikációinak elemzésekor derülhet fény arra, hogy hogyan viszonyultak az új viszonyokhoz, új kihívásokhoz.

⁶⁷ TOMPA Mihály: Ne átkozódjál! In: TOMPA Mihály, 1864. 83.

⁶⁸ TOMPA Mihály: Az evangyeliom fenséges volta. – Homilia - In: S. SZABÓ József, 1901:49.

Tompa Mihály adottnak és természetesnek tekintette a polgári értékrendet, olyan alapnak, ami a reformáció óta lényegét alkotta a társadalmi és az emberi kapcsolatoknak. Az 1848 utáni új viszonyok, társadalmi változások során megpróbált hatást gyakorolni híveire; lelkeszi működésén, viselkedésén, társadalmi érintkezése-in, elvárásain és prédikációin keresztül közvetíteni meggyőződését, mentalitását, értékrendjét.

Prédikációiban rendszeresen beszélt a munkához való viszonyról, munkaetikáról, a társadalmi felelősségvállalásról, a kötelességteljesítésről. Azokról a kritériumokról, amelyek az egyént polgárrá tehetik. Ezek eléréséhez megjelölt néhány olyan szempontot is, amelyek szokatlanok és újnak tűnhettek közössége számára. Kifejtette, hogy minden munka egyformán értékes. Különösen szokatlan lehetett véleménye a pályaválasztásról, arról a meggyőződéséről, miszerint mindenki képességeinek és hajlamainak megfelelő munkát kell, hogy végezzen. Tompa prédikációiban ehhez kötődően szerepeltek az iskoláztatásnak, oktatásnak, művelődésnek a kérdései. Nyilván ellenállást váltott ki törekvése a közteherviseléssel, a társadalmi szolidaritással kapcsolatban, amit a feudális viszonyok között szocializálódott hívek nehezen fogadtak el. Egyházi beszédeiben folyamatosan hangsúlyozta a legfontosabb közösségek – nemzet és ország, gyülekezet és falu - iránti kötelezettségek, felelősségvállalás problémáját, illetve az egyén önmagáról való gondolkodásának, az öngondoskodásának, az előre tervezésnek, az életstratégia kialakításának a szükségességét.

Egyházi munkásságában figyelembe vette azokat a helyi körülményeket és társadalmi viszonyokat, kapcsolatokat, azt a mentalitást, gondolkodásmódot, amelyek jellemezték gyülekezeteit, és ezek ismeretében kísérelte meg a keresztyén elveket és a kialakuló polgári korszak elvárásait összeegyeztetni és közvetíteni. Az átalakuló, feszültségekkel teli közösségekben, a tovább élő tekintélyelvűséggel; megrögzött, sokszor életképtelen elképzelésekkel, szo-

kásokkal, morállal, babonákkal kellett a költői lelkületű, betegesen érzékeny, de határozott elvekkkel rendelkező lelkésznek – ahogyan kortársainak is – megküzdenie és valamilyen eredményt elérnie. Azt azonban nem tudjuk, hogy valójában milyen hatása volt Tompának és lelkésztársainak azokra a közösségekre, ahol szolgálatukat végezték. A lelkészi „felvilágosító” munka korabeli eredményeinek megismeréséhez további kutatások szükségesek.

Ráday Gyűjtemény
Felelős kiadó: Berecz Ágnes
Nyomdai előkészítés: Fekete Sas Kiadó Bt.
Nyomtatta az OOK-Press Kft.
Felelős vezető: Szathmáry Attila
ISBN 978 963 8299 18 5